

ГРАММАТИКА

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТКА II.

СИНТАКСИС.

ooo

Івана Нечуя-Левіцького.

Ціна 35 к.

К И Ї В.
Друкарня, І. І. Чоколова, Велика-Житомирська № 20 с. д.
1914.

ГРАММАТИКА УКРАЇНСЬКОГО ЯЗІКА.

СИНТАКСИС.

§ 1.

Друга частка граматики зветься синтаксисом. В синтаксисі показується, як нарізні слова злучуються в речення, цеб-то в думки й мислі та людські міркування про які--небудь предмети. Кожне речення єсть думка або міркування, виявляне в словах.

Мова складається часом с коротеньких простих речень, в котрих ми кажемо за який-небудь один предмет, прикладом: батько поїхав орать на поле. Мати варила обід. Я пішов до школи. Такі речення звуться **простими**. Але частіше злучають до купи кілька речень в одно чимале речення, як часом кажуть не за один предмет, а за кілька предметів, котрі стосуються до якоїсь мислі, наприклад: **батько** орав на полі, **а мати** зварила обід і понесла батькові на поле саме тоді, як **я** був у школі. В цьому одному реченні злучені до купи трое речень, котрі стосуються до трьох головних предметів, за котрі йде розмова. Це чимале речення зветься **складчастим**, бо воно складяне с трьох опрічних речень. З цієї причини синтаксис *) складається з двох часток, бо в йому замикається:

1) Навчіння, як складають з опрічних слів речення невеличкі, коротенькі; 2) навчіння про те, як з опрічних невеличкі,

*) Слово синтаксис грецьке. Воно пішло од грецького дієслова, котрий має значіння—стулять щось до купи, злучувати, звязувать щось до купи.

личких реченнів складаються й стулюються до купи довгі речення. Окрім того в синтаксисі показується, як одділяти значками частки речення, цеб-то слова й цілі речення одно од одного в довгих складчастих реченнях.

Непоширшені й поширшені речення.

§ 2.

Прості чи коротенькі речення бувають: **непоширшені, поширшені й сукупні.**

Непоширшені речення складаються тільки з двох часток: діяльника й слова сказуемого про те, що діє діяльник, цеб-то той предмет, за котрий кажуть, або в якому становищі він знаходиться. Часом меж ними ставляється **зв'язка**, котрою буває допомагальний дієслов: **єсть, єси, був, були** та часом дієслов **стати**: **ти єси чоловік; я був хлопцем колись; птиця літає.** Часом реченням буває тільки одно слово, як воно єсть безособний дієслов, наприклад: **розвиднювалось, смеркає, смеркало.** Отакі коротенькі речення, як **от, приміром: —Сонце сходило. Люде повставали. Загавкали собаки. Ти єси великорозумний. Петро єсть ледащо, звичайно одділяються одно од одного точкою (цяткою).** А як вони пишуться вкупі подвоє, і друге починатиметься з союзів **і, й, а, але,** то тоді перед ціми союзами ставляється запята, наприклад. **Розвиднилося, і сонце саме сходило. Черета рушила, а чередник позади неї поганяв її.** Запята ставляється в цих випадках тільки тоді, як після цих союзів трапляється самостійний инчий діяльник, наприклад: **сонце зійшло, і світ засяяв. Ти єси брат, а не ворог міні.**

Поширшеними чи розвитими звуться такі речення, в котрих до діяльника й сказуемого слова додаються инчі другорядні частки речення: **обзначувальні, додаткові** або слова **обстави місця, часу, і т. д.** наприклад: **мій батько оре на полі. Добра людина любить усіх людей. Ясне сонечко освітило село й садки. Сонце сходило за горою.**

Як у цих реченнях трапляються тільки по—одному усякові другорядні частки, **обзначувальне слово, доповнююче чи додаткове,** або одно слово **обстави місця або часу,** то

меж ними не ставляється запята, а на кінці ставляється точка. Ці речення звуться **оповідальними**, бо в їх оповідається за що-небудь. А як в реченнях за що-небудь питають когось, то такі речення звуться **питальними**, і після їх ставляється значок питальний, прикладом: чи вже зійшло сонечко? Чи погнали вже до череди корови та вівці? Цей питальний значок ставляється на кінці реченнів часом замість точки, але часом і замість запятої тоді, як дія діється в той самий час, або на тому самому місці: Чого ти мовчиш? чом не обзиваєся до мене? В цім випадку після питального значка перша початкова буква в другому реченні пишеться мала, як після запятої.

В реченнях **викрикувальних**, цеб-то таких, в котрих ми обертаємось до когось з мовою або с проханням, або когось кличемо, на кінці ставляється значок викрикувальний (!), а слово обертання до когось, як воно стоїть с початку речення, одділяють запятою од реченнів, і тоді значок викрикувальний ставляється на кінці, або й після його ставляють значок викрикувальний, і тоді на кінці речення ставляють точку, прикладом: Боже! спаси нас од напасти. Батечку, вибачайте міні на цей раз! Як слово обертання трапляється в середині речення, тоді воно ставляється меж двома запятыми, а викрикувальний значок ставляється на кінці: Спаси нас, Боже, од усякої напасти! Ой ти, ненько моя рідна, нащо ж ти мене так рано покидаєш! (голосіння).

Завдання. Пливи доле тихо за водою. Я попливу уплин за тобою. Та припливи доле к зеленому луку там знайду я всю свою притугу. Синку не плач, привезу тобі з ярмарку калач. Не плач сину та спи тихенько. Дочко одлучи теля од корови. Лягай та спи моя дитино. Піддай Петре міні мішок на плечі. (Поставте значки).

Речення сукупні.

§ 3.

В простих поширених реченнях буває тільки по одному діяльнику, по одному сказуемому й по одному будліякому другорядному слову, або обзначувальному, або якому

инчому, наприклад: голуби літають в повітрі гуртом, ворони літають в повітрі гуртом та зграями, галки літають таксамо в повітрі зграями та купами.

Щоб не повторювать якої-небудь головної частки речень, такі речення звичайно скупчують во одно речення, як тільки в їх кажуть про однорядні предмети, котрі належать до одного гурту, або до одного рядка в природі, і до їх додається одно загальне для всіх сказуєме, наприклад: голуби, ворони, галки літають в повітрі гуртом зграями. Таксамо скупчуються до купи в одно речення й сказуємі, щоб не повторювать їх при одному загальному діяльнику, і замість того, щоб казати: лебідь плаває, лебідь ходить, лебідь літає, кажуть: лебідь плаває, ходить і літає. Такі речення звуться **сукупними** (злитими). В цих реченнях буває по кільки діяльників і сказуємих, наприклад: ремези, одуди, сорокопуди, шпаки живуть, плодяться, вьють гнізда в лісах.

Таксамо й при одному діяльнику й сказуємому або й при кількох часто вживаються й другорядні сукупні частки речень: слова обзначувальні, додаткові, слова обстави місця, часу і т. д. наприклад: звірі живуть в лісах, на степах, на високих горах; в великих містах бувають усякого коліру доми червоні, жовті, білі, сині, зелені. Москалям в у походах та в блуканні на війні доводиться ночувати на землі в окопах, на степах, в лісах, на траві й на голі землі.

В поширених та сукупних реченнях ставляються спільні значки на такий спосіб: де закінчується одна яка-небудь думка, мисль, одно міркування про який-небудь предмет, а потім далі вже говориться за предмет инчий в опрічньому реченні, там доконешно ставляється точка. В поширеним реченні, як у йому є тільки один діяльник чи головний предмет, одно сказуєме і по одному другорядному слову, цеб-то як трапляється одно обзначувальне слово, одно додаткове й по одному слову обстави часу, місця і т. д. не ставляється запята в середині, а на кінці речення ставляють точку. В сукупних реченнях, де перелічується багацько предметів діяльників, багацько сказуємих або инчих часток речення, ставляється меж двома однорядними словами запя-

та окрім двох перших або останніх одноманітних слів, де стоять союзи **і, й та**, бо ці слова з'єднані вже й злучені союзом в одну пару, наприклад: батько, мати, сестра й брат пішли до церкви; сестра вмила, зачесалась, прибралась, причепурилась і пішла до церкви. Я люблю батька, неньку, тітку, братіка й сесгричку. Батько та мати, дядько, дядина пішли в поле жать. Але як перед кожним словом в перелічуванні предметів або їх діяння й становища трапляються союзи **і, й, та, або, чи, ні**, тоді після кожного слова в перелічуванні ставляється запята, хоч би і перед першим, початковим словом в перелічуванні була запята, приміром: І батько, і мати, і сестра, і старший брат пішли до церкви на службу Божу. В неділю по обіді наші школярі гуляли в гилки, і ганяли по вигоні, і купались, і плавали донесхочу. Я бігав і в ліс, і в садок, і на заріччя, і на луки. Ти міні ні сват, ні брат, ні дядько, ні батько.

Завдання. Напишіть і поставте спиняльні значки в цих реченнях. Коні воли вівці й кози звуться травопасними животинами. Леви тигри вовки леопарди звуться м'ясожерними звірями хижими або хижакіми Люде на світі бувають усякого коліру білі жовті оливкові червонясті (в Америці дикуни индійці) і чорні (негри в Африці) В Російській державі живе багацько усякових опрічніх народів живуть і великорусси і українці і білорусси і поляки і татари і молдавани і литовці і усякові сибірські чужородці якути тунгуси самоїди монголи і т. д. Мандрівці їздять і в Європу і в Америку і в Африку і в Азію та в Австралію (на острові). Проміння обсіпають небо землю річки моря окіяни й найвищі верхи гір вкритих снігом і зимою і літом.

§ 4.

Просте речення.

Кожне речення складається з часток. Ці частки речення бувають отакі: **діяльний**, цеб-то головний діючий предмет, **сназуєме** чи **сназуємість**, **додатки**, чи **додаткові слова**, **слова обзначувальні**, **слова обставні** й **слова обертання** до когось або кликання,—**обертальні** й **клинальні**.

Діяльник і сказуємо звуться головними частками речення, а усі інші частки речення звуться другорядними частками речення. **Діяльник** завжди відповідає на питання: **хто? що?** Найчастіше діяльником буває: 1) ймення предметне у йменному падіжі, бо воно найчастіше назначає головний діючий предмет в будлі-якій мислі, чи буде то предмет животній, чи неживотній: **батько** орав поле за цариною; **сонце** тоді вже підбилося вгору височенько; 2) який-небудь займенник, чи займення: **ти** працює в роботі; **я** маю потяг до науки; **він** одмикує од роботи; кожне повинно робить своє діло; 3) ймення числові та прикметники скількості,—багато, багачко, кільки, кільканадцять, мало тоді, як після їх вживається або тільки розуміється ймення предметне в множенному або в двойственому числі в йменному падіжі або в часточному: **один** вдається роботящий, а **друге** вікчемне; **багачко** людей було на ярмарку; **три** відрі води пішло на поливання капусти; було собі **три** брати та **всі три** Кіндрати; **дві** селі вигоріло од пожежі; **сім** день пішло в жнива на одно жито; **сім** день—конопель, а ячменю—**три** дні (тут розуміється слово—пішло, або вжито на вибірання конопель); де **два** бьються, **третій** не вмикується; 4) ймення прикметне й причасник в середньому роді поодінчого числа: **гарне** усім подобається, а **погане** нікому не припадає до вподоби; **страшне** усіх людей лякає; все **померше** піде в землю, а **животіюче** животітиме на землі, доки його живоття,—і ймення прикметне й причасник в чоловічому роді, як при йому можна розуміть будлі—яке ймення предметне: **бідний** багатому не супряжич; наче **лихий** поплутав мою справу.

Окрім того діяльником у реченнях ще бувають 5) дієслова в необзначенім способі (бо вони все одно, що й ймення предметні, цеб-то назвища усякого діяння): **читати** гарну цікаву книжку певно кожному приємно (замість—читання гарної цікавої книжки кожному приємне); **бити** байдики й нічого **не робить** шкодить кожній людині—(байдикування й не робота кожному шкодить). Діяльниками в реченнях часом бувають незмінні частки мови найчастіше—викрики й цілі речення, наприклад: міні вчулось **ох!** чи **ой!**; **на, в, під, над** і т. д. звуться предлогами, а **та, і, а**, будуть союзи.

Бувають діяльниками часом цілі речення, найбільше приказки: „Ні до Бога, ні до людей“;—„Ні к лісу, ні к бісу“ стало всім відомою приказкою.

§ 5.

Скасуємо завджди відповідає на питання: **шо робить головний діючий предмет? який він?**

Скасуємим вживаються в реченні:

1) Дієслов у способах часовому, умовному та загадувальному, наприклад: я **вчу** школярів і колись **вчив** школярів; я **вчив би** школярів; **скажи** міні всю правду щиро; 2) ймення прикметне й займенник: мій батько **добрий**, моя мати ще **добріша**; це книжка **моя**, а ота стара книжка колись **була моя**; наша церква **висока**, а в Києві церкви й дзвіниці ще **вищі**. В цьому випадкові скасуємо часом злучається з діяльником дієсловами — бути, ставать, бувать. Ці дієслови звуться в цім разі звязкою, бо вони звязують діяльники з скасуємим, і вони вважаються, як скасуємі сукупно з скасуємими йменнями предметними й займенниками. Дієслов **бути** звичайно викидається в часі теперешньому, прикладом: мій батько **вчений**; я **єсть** пісьменний—я **пісьменний**, а сестра **непісьменна**; а часом вживається в треті особі теперішнього часу—**єсть, є**, навіть при діяльниках першої й другої особі: чоловік **єсть добрий** (чоловік добрий), а звірі **злі**; ти **єси** (і **єсть**) **неправдивий**, я **єсть вчений**; оця хата **єсть наша, була наша й буде наша**. 3) Скасуємим буває й ймення предметне у йменнім падіжі, а при йому і звязка з дієсловів бути, бувать, стать, ставать, котрі бувають спільні й сукупні з скасуємими: святий Володимир **був князь київський**, а Ярослав **був** його **син**. Як при скасуємих йменнях предметних трапляється звязка **бути**, то цей дієслов вживається в другій і треті особі—**єси, єсть**, а при перші особі подинного числа й при усіх трьох особах множеств. числа часом вживається—**єсть**: ти **єси людина**, як і я **єсть людина**, хоч ти й маленька **людина**. Товариші мої **єсть** мої приятелі. Зозуля **єсть птиця**.

Як часом звязка **єсть, єси** не вживається, тоді замість неї ставляють пружок (—): криця—не **лошиця**: Дунай пере-

скоче й хвоста не замоче (блискавка); він—дурень, він єсть дурень; вовк—не свій **брат**.

Як ймення предметне, назначуюче будлі—яке казуєме, показує яку-небудь службу, уряд (должность) в минувший час, що був та минув, тоді казуєме вживається в оруднім падіжі: свята Ольга **була княгинею** київською; я був колись **хлопцем**; як була велика холера в Києві й по селах, сестра була тоді ще **дівчиною**, а старший брат **був москалем**. Зв'язувальний дієслов **бути** в необзначенім способі завжди ставляється з оруднім падіжем після себе:—бути вченою людиною нелегко;—а після дієслів бувають, ставать часто ставляється йменний падіж: ти иноді буваєш сердитий, а часом добрий; але в необзначенім способі після їх ставляється слово й в оруднім падіжі: стати, бути багатирем нелегко, а навить трудно.

Як дієслов буде казуємим, або як буває дієсловна зв'язка, то ці дієслови зводяться з діяльником в особісті й числі, а в минувших часах ще й у роді: **ми робимо** діло задля себе; **ти єси** міні приємний; **що було, те минуло**. Сказуєме ймення прикметне таксамо зводиться з діяльником у роді й числі, приміром: людське життя недовге; восені путь буває болотяна й трудна. При кількох діяльниках казуєме звичайно вживається в множеств. числі, але ставляється і в поодинчому, а в роді ставляється в такому, якого рода буває те слово, що стоить найближче коло казуемого: **погинули** воли й корови, і телята й овечята, бо не було паші; **пропав** віл, ще й корова, ще й теля, — розірвали в лісі вовки; **згинула** корова, теля й бичок. Можна казати й так: згинули вівця, корова, теля й бичок.

Вілучне вживання дієсловного казуемого.

Теперішній час вживається в дієсловних казуємих часом замість минувшого часу, щоб показати жвавість та швидкість діяння в деяких випадках діяння, як те діяння робилося швидко, халкѡм, прикладом: вчора вночі на селі трапилась пожежа,—я **біжу** туди, аж **спотикаюсь** (замість я біг, аж спотикався). Пожежа так вразила людину, ніби вона й у той час, як оповідає, все ще біжить, аж спотикається.

Замість давноминутого часу в дієсловних сказуємих часом вживається теперішній і будущий час з безособним дієсловом **було (й бувало)**, приміром: **хожу було** по садку **та сумую** — замість, — я був ходив по садку та сумував; **заплачу було**, обіллюся дрібними сльозами — замість, — був заплакав, аж облився дрібними слізми.

Дієслови теперішнього часу вживаються ще замість будущого часу в тім випадкові, як мова мовиться за якесь діяння, добре відоме, що має доконче здійснитись незабаром, і його постановили здійснити наважливо й не одкладать надалі, наприклад: завтра зраня ми **йідемо** на гулянку й гулятимемо цілий день у гаю.

Замість дієслів сказуємих часового способу можна вживать і дієсловні викрики, котрі в такім випадкові будуть в реченні сказуємими: він мене **пхиць**, а я його **хіп** за руку! замість, — він мене пхнув, а я його вхопив за руку.

Замість загадувального способу часом вживаються дієслови в умовнім способі в тім випадку, як дають комусь пораду на делікатний спосіб ради звичайности будлі — кому старшому, наприклад: ви тату **йшли б** на заробітки в сахарню або будлі-куди, замість: йдіть, тату, (йшли б) на заробітки в сахарню або будлі-куди.

Додаткові слова або доповнювальні.

§ 6.

Додаткові або доповнювальні слова в реченні завжди одповідають на питання: **кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому? на кім? на чім?** Як мовиться зз предмети неживотні, то одповідають на питання — чого, чому, і т. д.

Додаткові слова бувають прямі й побічні. Прямими додатковими словами бувають: ймення предметне, займенник та инчі склоняємі частки мови, котрі вживаються замість їх. Вони доконче вживаються в винувальному падіжі без предлогів і звичайно ставляються після дієслів діяльного залога. Уся решта додаткових слів непрямих вживається в усякових падіжах с предлогами й без предлогів. Прямими додатковими словами бувають: ймення предметні, прикладом:

ми продали **коня** й купили **корову**; собака покусала **вівцю**; воли їдять сіно; купіть міні **книжку**; 2) займенники: я бачив **щось**; ти знаєш **це**; **кого** кликав вчитель? 3) ймення прикметні й причасники, як вони вживаються замість йменнів предметних: несуть **мертвого** на кладовище (замість мерця); привезли **поранених** салдатів з баталії; я бачив **конаючого** й **поміраючого**; 4) дієслови в необзначувальнім способі, котрі вживаються звичайно замість йменнів предметних: мій тато любить **читати** (читання), а я люблю співати (співи, співання).

В українській мові після деяких дієслів діяльного залоза прямі додаткові слова замість винувального падіжа вживаються в часточних падіжах навіть в тих випадках, де в інших чужоземських мовах ставляється винувальний падіж, приміром, в тих реченнях, де при дієсловах трапляється прикметник **не**: ти позичив **книжку** й папір, а я не позичав нікому **книжки** й **паперу**; ми годуємо **кабана** й **вівцю** на заріз, а ви не годуєте ні **кабана**, ні **льохи**. Окрім того прямі додаткові слова вживаються в часточнім падіжі після деяких дієслів, як от **давати**, **налити**, **їсти**, **взять** і т. д. в тих випадках, як кажуть не за весь цілий предмет, а тільки за якусь частку предмета, прикладом: дай міні **хліба** (трохи), я дав старцеві хліб (цілий), налий **води** в миску; подавай на стіл **борщ** та **кашу**! насип **борщу** в тарілку, поклади **каші** на полумисок. Окрім цього в українській мові є чимало дієслів діяльного залоза й інших залозів, після котрих ставляється пряме додаткове слово тільки в часточнім падіжі: я шукаю **книжки** й **паперу**, прошу **роботи** в будлі-кого, прошу **грошей** в батька, сподіваюсь дощу завтра вранці, боюсь блискавки.

Побічними непрямыми додатковими словами в реченнях бувають: 1) ймення предметні в усіх падіжах, окрім падіжа кликальн. і йменного с предлогами й без предлогів, наприклад: селяни люблять хазяйство з **возами**, **худобою**, **с кіньми** та з усією хліборобською **справою**; школяр працює **коло книжки** й пильнує за **школу**; 2) займенники, ймення прикметні та причасники в усіх падіжах, окрім йменного та винувального, наприклад: милостину подають **старцям** та **скаліченим**, або дуже вбогим; 3) дієслови в необзначувальному способі, що вживаються замість йменнів предметних: хлопці лінуються **вчитись** (до вчіння), ледачі квапляться **гуляти** (до гульні).

Усі додаткові слова, і прямі, і непрямі чи побічні, як і слова обставні стосуються до дієслів, хоч би вони й не були сказуємі, й залежаться од їх. Додаткові й інші другорядні слова мають таке значіння, що од їх речення чи думки та мислі повнішають, і речення стають ясніші для втямління й розуміння того, за що кажуть або хотять сказати й витовмачить в реченні про головний діючий предмет та його діяння, або що кажуть про становище предметів, як вони неживотні.

§ 7.

Обзначувальні слова.

Обзначувальні слова завжди відповідають на питання: **який, яка, яке? чий, чия, чиє? скільки?**

Обзначувальними словами в реченнях бувають: 1) ймення прикметні, котрі злучаються з йменнями предметів в роді, числі та в падіжі, наприклад: **добра** мати любить дітей **покірливих** та **слухняних**; в **густих** лісах та дібровах ховаються **дикі хижі** звірі та **полохливі боязкі** пташки; 2) займенники та причасники, котрі таксамо зводяться в роді, числі та падіжі з йменнями предметними, приміром: **наш** садок найкращий на **все** село; на **минушому** тижні згоріла **наша** клуня од підпалу; 3) займенники та ймення предметні в часточному падіжі без предлога; вони назначують належність чогось кому і відповідають на питання **чий?** прикладом: син **сусіда** (сусідський) вмер, а **його** дочка вийшла незабаром заміж; **їх** робота нічого неварта (ймення предметне ставляється в часточному падіжі після другого без предлога, як слово обзначувальне, і цей падіж зветься часточним обзначувальним падіжем, напр. син мого брата (бтрátів) статковитий парубок); 4) ймення предметні в непрямих падіжах с предлогами й без предлогів, як вони відповідають на питання—**який?** на дівчині була корсетка **без рукавів**, сорочка **біла**, з **вишиваними рукавами**, а на парубкові була свита довга, з **відлогою** та з **гудзиком** для застібання на шиї; в нас у гостях був чоловік **високий на зріст**, з **чорними очима**, з **вусами**; 5) ймення числові порядкові, котрі злучаються з своїми йменнями предметними в роді, числі та падіжі: теперички йде **перша**

година; сонце влітку заходе в **восьмій** годині. З йменнів числових лічбених тільки слово один зводиться з своїми йменнями предметними в роді, числі та падіжі в усіх падіжах, а решта їх зводиться, як і ймення прикметні, в числах та падіжах окрім падіжів йменного та винувального, і тоді вони бувають словами обзначувальними: наварили борщу для п'ятих робітників та для двох підпасичів хлопців, а вони ззіли за десятих. Але після йменнів числових **два, три, чотири, обидва**, як вони ставляються з йменнями предметними чоловічого рода, тоді ці ймення вживаються в множинному числі в йменному падіжі, а слова—**два, три, чотири, обидва** при їх будуть в реченні не діяльники, а слова обзначувальні: прийшли на роботу **три** чоловіки, **два** парубки (як в латинській мові й інших чужоземських мовах); але як ці ймення числові вживаються вкупі з словами жіночого та середнього роду, тоді вони в реченнях бувають вже або діяльниками, або прямими додатковими словами після дієсловного сказуемого вкупі з своїми йменнями предметними, котрі вже бувають двойственного числа: прийшли на роботу **дві дівки** (а не дівкі), бачив **дві жінки** на полі; минуло **дві** чи **три** **хвилини**; згоріло **три** **селі**; „Чи диво, а чи не диво! збудували дівки **три** **селі**“ (народ. пісня); пан застрелив аж два зайці, ще й **дві** **качки** (а не качкі); **дві** **відрі** води буде мало на печиво хліба; обмий оті **дві** **вікні**.

Окрім того словами обзначувальними бувають і ймення предметні, котрі доконче відповідають на питання **який?** і ставляються в одному падіжі з словом, котре вони обзначують: це обзначувальне слово зветься **прикладником**, приміром: річка **Дніпро** вливається в Чорне море; місто **Одеса** збудоване над Чорним морем. Як прикладник має при собі ще й ймення прикметне, то ці слова ставляються меж запятими: Святий Володимир, великий князь київський, звелів охристити киян в 988 році. Ті прикладники, що вияснюють або витовмачують усякі старовинні слова, вживаються з союзами **або, чи, цеб-то, тоб-то** і ставляються меж двома запятими: князівська старовинна гривна, або **монета** з срібла, вживалася за князів Київських і була схожа на срібний пиріжок ціною на два або три карбованці, або й двадцять карбованців.

Обставні слова.

§ 8.

Обставні слова часу відповідають на питання: **коли? як довго? од якого часу?** і т. д. Ціми обставними словами бувають: 1) прикметники часу, наприклад: **сьогодні** не підемо в школу, а **завтра** підемо. „Ой **сьогодні** суботонька, а **завтра** неділя,—буде тобі, козаченьку, сорочечка біла“ (народня пісня); 2) ймення предметні с предлогами й без предлогів в непрямих падіжах (окріх йменного й кликального), як вони назначують час і время: вернулись с поля **перед вечером** в **суботу**, а в **неділю** вже не підемо на роботу, а підемо до церкви.

Слова обставні місця відповідають на питання: **де? куди? звідкіль? кудю? тудю?** Вони назначують місце діяння або становища предметів. Ціми словами бувають: 1) прикметники місця: **там** добре, **де** нас нема; 2) ймення предметні с предлогами й без предлогів в непрямих падіжах: „Ой піду я **яром долом** та за своїм чорним волом“ (комічна народ. пісня), Ой **на горі** та женці жнуть, а **попід горою долом долиною** козаки йдуть“ (народ. пісня).

Обставні слова способу діяння можна впізнати через питання: **як? на який спосіб?** Ними в реченнях бувають: 1) прикметники способу діяння або прикметности: одне **гарно** робе свою роботу, а друге—**паскудно**; 2) ймення предметні в непрямих падіжах: „Ой піду я **скоком боком** перед твоім чорним оком“ (народ. піс.); 3) дієпричасники: можна робити роботу і **стоячи**, і **сидячи**. Обставні слова, показучі **скільки** предметів (количество), **міру** або **лічіння** та загалом **лік** чогось назначуються прикметниками скількості та йменнями предметними й відповідають на питання: **скільки? по-скільки?** прикладом: бувають люде, котрі говорять **дуже багацько**; розділіть оці гроші робітникам на буряках **по два карбованці** на душу.

Обставні слова причини відповідають на питання: **чом? чому? чого? через що?** Ціми словами бувають в реченні: 1) прикметники питальні: „Ой **чому, чому** у цьому домі так рано засвічено?“ „**Чом, чом** не прийшов, коли місяць зі-

йшов?“ (народні пісні); ймення предметні с предлогами й без їх: **з горя** та с **печалі** трохи не вмер; **од переляку** аж зблід на виду, й волосся на голові настовбурчилося.

Обставні слова цілі й мети відповідають на питання: **навіщо? нащо? задля чого?** Ціми словами в реченні бувають: 1) прикметники питальні: „Діти, додому?—**Задля чого?**—Вовк за горою (дитяча гулянка); 2) ймення предметні с предлогами й без їх: „Поїхав Охрім за сім миль **по хміль**“ (народ. пісня); люде йїздять за кордон **для ліків** на водах; 3) дієслови в необзначеному способі: оце йїздили на ярморок **купувать** корову та **продавати** коня.

В реченнях загалом до йменнів предметних стосуються тільки слова обзначувальні (ймення прикметні і. т. д.), а до дієсловів можуть стосуватися тільки слова додаткові та обставні, наприклад: я люблю йїсти гречану та яшну **нашу**. Тутечки в реченні слово—**нашу** єсть додаткове слово до додаткового дієсловного слова—йїсти.

Обертальні й кликальні слова.

За обертальні слова нетрудно дізнатися, бо вони завжди вживаються в кликальному падіжі. Обертальні слова часом мають при собі обзначувальні слова, прикладом: Заворожи міні, волфе, друже **сивоусий!** (Тарас Шевченко). Як обертальні слова трапляються в середині речення, то вони ставляються меж запятими; а на кінці ставляється викрикувальний знак: поможи, Боже, усім добрим людям! А як вони ставляються с початку речення, то після їх ставляють або знак викрикувальний, або запяту, і тоді знак викрикувальний ставляють на кінці: Ой Боже, Боже, коли той вечір буде! (народня пісня). Часом в цім випадку ставляють викрикувальний знак і після обертального слова: Боже! поможи міні.

Безособні речення.

§ 9.

Безособним реченням зветься таке речення, в котрому зовсім нема діяльника, і про його навіть неможна догадуватись. Словами сказуєними в таких реченнях бувають:

1) безособні дієслóви, наприклад: влітку **зоряє** й **розвиднюється** дуже рано, сливе в третій годині, а **смеркає** й **сутиніє** в девятій годині; 2) дієслови середнього залoга з закінченням на вкорочений займенник **ся**: міні **хочеться** пити; **заманулося** тобі в петрівку мерзлого,—і при цьому залoзі з закінченням на **ся** завжди вживається додаткове слово в давальному падіжі, котре в деяких випадках можна змінити на діяльник у йменному падіжі, не порушивши його теми й значіння: **міні** хочеться читати,—**я** хочу читати; 3) дієслови особні в другій особі поодиночого числа та в третій особі множест. числа: чого **хочеш**, того й **просиш**; за якусь прояву на селі вже скрізь **говорять**; 4) причасники в середньому роді, а часом деякі прикметники: за тебе вже нераз **писано** навіть в газетах; це діло **повинно** бути в волосні управі; міні **однаково**, чи вдень, чи вночі, каже стеля; міні **треба** багацько дечого. 5) Як перед дієсловом **бути** й іншими, схожими з ним по значінні, трапляється прикметник **не**, тоді ті дієслови стають безособними з додачею слів додаткових в часточнім падіжі, пріміром: в школі в шафі **не було** ні однісінької **книжки**; в мене не **зосталося** ні **шага** в кишені. Усі речення, в котрих знаходяться діяльники, чи вони назначуватимуть предмети животні, чи неживотні, звуться реченнями **особними**.

Примітки за правування декотрих часток мови падіжами.

§ 10.

Як буває сказуємим ймення предметне, то воно звичайно ставляється в йменнім падіжі, як і діяльник, прикладом: щастя є **бажання** й **мрія** кожного. І воно тільки вживається в оруднім падіжі тоді, коли назначує будлі-яке становище на якийсь тільки час, та й то колись передніше, наприклад: я був тоді **хлопцем**, як мій дядько був **дідом**; це було тоді, як баба **дівкою** була (цеб-то дуже давно). (З цієї причини неможна писати отак: мій брат єсть **хлопцем**, а сестра єсть **дівкою**, як декотрі пишуть).

Після йменнів прикметних порівняльної степені завжди ставляється ймення предметне в часточному падіжі с предлогом **од** (рідко с предлогом **за**): дзвіниці завжди бувають

вищі **од** **церків**; брат вищий **од** **мене** на зріст; погожий день приємніший і кращий **од** **дошового**. Як після порівняльної степені часом вживають слова **ніж**, **як**, тоді після цих союзів ставляється ймення предметне в йменному падіжі: наша дзвіниця вища, **ніж** **церква**; брат мій кращий, **як** **я**. Те ж саме буває й с прикметниками: ти пишеш краще **од** **мене** (за мене), краще, **ніж** **я**. Декотрі ймення прикметні правують йменнями предметними с предлогом **на** в винувальнім падіжі: багатий **на** **лати** **та** **на** **дрібні сльози** (Шевченко); слабкий **на** **груди**; діжка слабка **на** **втори**; ти легкий **на** **руку**; брат високий на зріст.

Як показується перехід якоїсь людини з одного стану (сословія) або становища в друге, инче, тоді вживається предлог **в** з винувальним падіжем множеств. числа, схожим з йменним падіжем, а не з часточним: я пішов **въ** **купці**, а ти—в вчителі; декотрі пошилися **у** **дурні**, **в** **зłodії**. В цім випадкові треба розуміть слова—**в** **гильдію** купців, **в** **стан** вчителів, **в** **збірню** зłodіїв.

Предлог **під**, як говориться про міста, села й забудування або й инчі предмети, ставляється з орудним падіжем замість **коло**: баталія була **під** **Варшавою**; ми сиділи **під** **хатою** (коло хати), стояли **під** **церквою** (коло церкви).

Значіння предлогів для показання рушіння предметів або їх становища.

Найбільша частка предлогів вживається для показання рушіння животніх і неживотніх предметів, щоб виразно й докладно показати прямовання цього рушіння на всі боки од діючих живих та й деяких неживотніх предметів у природі.

Предлоги **од**, **с**, **з**, показують початок рушіння з будліякого місця *), а предлоги **до**, **по**, **на**, **в** (у) показують кінець

*) При такому значінні предлога **од** (від) навіть в приставках його в словах неправильно пишуть в Галичині (та теперички й у нас) декотрі слова с приставкою **од** (від), як от, наприклад, слова: відчувати (одчувать), відчування (почування), відшукати (вишукать), відчитувати, відчит. Ця приставка з **від** (**од**) дає словам значіння зовсім не те, яке розуміють в цім випадкові пісьменики, за що скажемо потім.

місця або одлежности рушіння предмета: Од Киіва до Лубень насіяла конопель (народ. пісня); ми йїхали поштовими кіньми од нашого села до вокзала, а од вокзала до Киіва по залізні дорозі. Полки рушили з місця й рушились на ворога по всі линії. Валка возів з буряками помаленьку рушалась с поля до сахарні. Предлог **з (с)** показує рушання з середини якого—небудь предмета: коні запряжені; рушайте з двора в дорогу! Час рушать з села с плугами на поле. Я вийшов с хати, а коні повтікали з стані на поле. Предлоги **в, у** на-значують рушіння в середину будлі—якого предмета: півчі увійшли в церкву й полізли на хори.

Замість предлога **в (у)** вживається в мові предлог **до** в отаких реченнях: пітти до церкви, йти до оранди (великий мурований будинок у містечку, да в давні часи збиралась

Та й деякі инчі галицькі слова в доісторичні часи пішли через колонізацію й на Північну Русь (Великоросію) в невдатній старі формі—**отыскать** (знайти), як і слова—молодший, вище, вищий і т. д. й инчі галицькі слова: **меньше, більше**. Сливє в такі формі вони животіють досі в Великоросії, а на Україні ці усі слова вживаються в инчій саможтійній формі: менче, менчий, білше, инче, инчий, нижче, нижчий, вищий, вище, молодчий (галицьке—молодший, великорус.—младший) і т. д. Окрім цих хибних форм слів, в нас ще й досі деякі пісьменики вживають галицькі слова, невтямні для українського читальника: відріжняють (одрізняють що), відріжняться (одрізняються од чого: батько одрізняв сина й поставив для його опрічню хату в дворі), ріжний, ріжно (різний, різно), ріжниця (різнація, одличка). Усі ці слова по словозбудуванні с корінем—ріж (од-ріжок) скидаються на українські слова: наріжні крокви, наріжниці, котрі ставляються на ріжки ошечин на стелі, і наріжні—взорці с кулів на наріжницях, а слово **ріжниця** по словозбудуванні скинулось на слово ріжниця, це ніби той **ріжок**—табатирка, сь котрого нюхають табаку. Так і розуміють селяни на селі цю—ріжницю. Усі згадані передніше галицькі слова забрані с польської мови: ріжний (ружни), ріжниця (ружница). Неможна вживать і слів окремо (окроми), окремий (опрічний, нарізний), відокремитись (одопрічнитись), переконатись (польск.),—пересвідчиться, переконання—(пересвідчення), співчувати (спочувать комусь), співробітник (польське) сутрудовник, од слова—трудовник (труженик), читач (читальник). Ці латки, ганжуючі українську мову в книжках, і досі рясненько трапляються в багатьох книжках, окрім колись для всіх уподобного слова мешкання (помешкання)—житло, квартира, котре вже зникає подекуди, як і польські слова рахувать (лічить) рахунок (обліч, облічка, общот).

громада на раду, а потім згодом дідичі заводили в орандах продаж горілки; там в великі світлиці часом грали музики для танців челяді); до волосної управи, до шинку, цеб-то: в церкву, в оранду, в волосну управу і т. д.

Пішов у мові такий спосіб назначування рушіння ще в давню давнину: ще до прийняття християнської віри українці збиралися на молитву надворі коло криниць або над річками. І в наш час поліщуки, як прийдуть до церкви, то тільки старі люде йдуть у середину церкви, а дівчата й парубки та молодчі чоловіки й жінки стоять коло церкви надворі навіть тоді, як часом крапає невеликий дощ. (Кіевск. стар. „Записки священника“ з Волинськ. Полісся). (Та й у Васильків. повіті білша половина молоднечі й молодниць стає кругом церкви надворі). З цього й пішло в мові: ходім до церкви, до оранди замість—ходім у церкву, в оранду. (В Канів. та в Звенигор. повітах церкви вже бувають напхані людьми, як і в Києві, а надворі стоять тоді, як у церкву неможна й протовпиться).

Рушіння буває і всередині животніх предметів. Для назначування цього рушіння, або лучче сказати—ворушіння (невеличкого рушіння) вживаються предлоги: **по, в, о, про, у** в приставках до дієслів: я опам'ятався, я очутився (прийшов до свідомости), я прокинувся, я почуваю бóлість у шлунку, в голові; розумна людина почувається на щось високе, велике, на високі думки; міні вчувається, вчулось, ніби десь дзвонять, ніби десь грають. Є школярі, котрі люблять вчити уроки та читать книжки нишком, а не голосно, щоб лучче вчитуваться в книжку. Розум постерегає, що трапиться в будущині.

Примітка. З цієї причини неправильно пишуть теперички отакі слова: я відчуваю, відчування, відчуття (цеб-то: я одчуваю, одчування, одчуття); я відчитав відчит на зібранні, цеб-то я одчитав щось, я читав одчит, і т. д. С такими приставками ці усі слова наводять читальників на таке значіння слів, ніби люде не почувають чогось в душі, не мають почування в собі, або спочування до когось або до чогось, а одганяють од себе своє ж таки почування або читання, одка́суються од його або цураються його. Виходе якась чудна нісенітниця, бо ці

слова с приставками од одповідають словам: одганять, одцураться, або одроблять, одробить панщину або роботу за позичені гроші: позичте грошей, а я одроблю їх якою-небудь роботою; позичте грошей на одробіток. Або кажуть отак: в піст гріх співать і танцювать, а от настануть святки, то ви одтанцюєте й одспіваєте за своє. Але ж *одчитувать*, одчити, та одчувать одчування це ж не те, щоб одроблять та одтанцьовувать й одспівувать за втрачене, або за позичене. Ворущить, ворущіння, ворущиться—це маленьке рушіння, що не має прямування й буває на одному місці: черви ворущаються, листя ворущиться на одному місці; гусінь ворущить головою; вітер має листом; кузки ворущають вусиками; це так, як от собака мількає хвостом. В цих випадках дія діється без орудника через другий предмет, цеб-то без предлога.

Рушіння діючого предмета до другого не по прості лінії, а як-небудь инакше—набік, вгору, вниз, кругом чого—небудь, назначується предлогами при других йменнях предметних,—**в, на, поза, зза, попід, понад, знад**: зозуля полетіла вниз; жайворонк летить вгору в небо; собака побігла поза хатою, шуліка впала знад ліса; коні повернули убік од дороги, од мене. Набік, хлопці, набік, хлопці! бо чорт мужа несе (нар. пісня). Йди праворуч од болота; він закрадається зза куща, йде попід тином.

Дієслови порушиться (підвередиться, підірвуться) і порушиться,—коли кажуть не про землю цілину, а землю, колись вже порушену, кóпану,—правують падіжами с предлогом **од**, котрий назначує тут причину початка діяння предмета. Чоловік порушився *од* важкої *роботи*, од мішків у млині; земля в нас у городі певно давно порушена од бранки плугом, або од великої давньої заливи водою.

Предлог **по** в українські мові має таке значіння, як до, і назначує кінець якого-небудь простору або плину часу й стрóка: наше поле йде по річку, а з другого боку по самий лісок, цеб-то до берега річки й до ліска. Я найняв житло на рік по місяць марець. Вода в ставку міні по коліна, цеб-то до колін. Це значіння предлога **по** треба одрізнять од значіння його в великоруські мові, бо в великоруські мові

предлог **по** в таких випадках значиться в цих прикладах не до ліса, до річки, до марця, а далі: „наше поле простирається по лѣсѣ“. Тут значиться, що й ліс в кінці поля *наш*, нележиться до нашої дѣржави, а не чужий. „Квартира найнята на годъ по мартъ“—значиться не до 1-го числа марця, а до 1-го априля (квітня). По-український *по ліс* назначує межу й кінець чийогось поля коло ліса, а в великоруські мові це назначує грядицю дѣржави аж за лісом, цеб-то поти, поки росте й ліс.

Предлог **під** (насподі) вживається в мові й замість предлогів коло, при (недалечко): ти сховався під возом, а я сидів під хатою на призьбі й під повіткою; уліки складяні під коморою (коло стіни комори, або в ганку с покрівлею коло комори). Найбільше сіл під Києвом, цеб-то недалечко од Києва.

Як предлоги **з, зо, с** стоять з орудним падіжем, або як вони бувають приставками до дієслів, то вони назначують діяння одного предмета сукупно з другим: батько оре з двома синами; я жив с тобою, як риба з водою; ми змовились зговорились з сусідами; я стикнувся (столкнувся) в гостях з своїм ворогом. При такому значінні цих предлогів і треба писати: я *спочуваю* тобі в горі, маю спочування до тебе, як і вживається ця приставка в стародавніх українських словах: соболізную тобі, спобоблюю кому, маю спобоління до покривджених *).

Примітка. Польська приставка в отаких словах: співчуваю, співчування, або співробітник (сутрудовник) надає неправдиве значіння цим словам, бо вона показує не половину, а навіть менше половини діяння: співчуття—трохи не половина чуття (слуха), співпочування—сливе половина почування; співробітник—значиться пів робітника, а не сутрудовник;—це народне слово трудовник с приставкою **су**: Господа милостивії, божії трудовники, подайте милостину каліці сліпому!

Приставчаний предлог **су** назначує сукупність діяння, або сукупність становища: сукупна хата, сукупний дім—це дім, збудований двома або трьома братами, або й цілим гуртом,

*) Ахъ раю пресвѣтлый! Ты мнѣ спопоболи.
И шумом листвій твоих печаль мою утоли. (Кіев. Стар. стародав. „Плачі“.

компанією; сукупні городи над річкою обгороджені тином тільки од улиці, а всередині не поперегороджувані один од другого сумежного горóда. Сукупна квартира, житло, кімната—де живе кілька пожильців укупі (совмѣстная квартира). Ця приставка су все одно, що й приставка **па** в словах, котра дає значіння половінчатости, неповности прикмет: сугорби це ледві примітні на полі, дуже спадисті горби; сутінки—ледві примітні тонкі поступінні переходи тінів і фарб; патолоч—це не зовсім витолочений худобою, а тільки трохи помятий сінокіс або засів; паросток, пагоння—молоденькі гілки; парубок (в Черніг. губ. паробок) це хлопець, ще не справдешній робітник; пасинок, пасербиця—зведенюкі сини й дочки удівця й удови, котрі побралися.

Предлог **пере** в приставці назначає рушіння вповерек чогось: не переходь міні дороги с порожніми відрами, вporожні, а з відрами вповні; а приставчаний предлог **про** в дієсловах назначає рушіння кріз середину предметів наскрізь: я ледві протовпився; мене пройняв наче наскрізь пронизуватий вітер (сквознякъ) у клуні з обох одчиняних насупроти воріт. (Неправдиво пишуть: я був перейнятий думкою, ідеєю, страхом за своє живоття. Переймать можна того, хто йде або йїде шляхом, або худобу, а думка нікого не переймає, а проймає людину або промикує, як от кажуть: дощ промикується в землю, проміння промикується кріз гілля, або кажуть—теплó, гаряче проміння вникає в землю, в ріллю; дощова вода вникає, всисається, промикується в пісок; людина промкнута високою думкою, світом науки.

Предлог **за**, як ставляється з орудним падіжем, назначає рушіння одного предмета або становище неживотніх предметів одного за другим: влозчий і хорти погнались за зайцем: за весною йде літо; за животтям іде слідком хроба, конання й смерть. (Неправильно дехто пише: я шукаю за книжкою, шукаю за виданнями давніх журналів, шукаю за наймичкою, цеб-то напїтую наймичку (бо йїї ніхто ж не загубив, щоб йїї шукать і знайти). Після дієслова шукать ставляється падіж часточний без предлога: шукаю книжки, шукаю ключів.

§ 11.

Усі прості речення бувають **оповідальні, зрікальні, питальні й кликальні або обертальні**.

Оповідальними (положительними) реченнями звуться такі речення, в котрих звичайно оповідають або розказують за будлі-які предмети або події, приміром: „І дід і баба жили обоє, як діточок двоє“ (Тарас Шевченко); „Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива; додолу верби гне високі, горами філю підійма“ (Тарас Шевч.). **Зрікальними** звуться такі речення, в котрих не додається яка-небудь прикмета предметів, а предмет зрікається зовсім од чого-небудь; або показується, що в предметі зовсім нема якоїсь прикмети, наприклад; я **не маю** хисту гарно розмовлять; вчора батька **не було** вдома; міні чогось **не спиться**. В цих реченнях вживаються прикметники зрікальні **не** або **нема**. **Питальним** реченням зветься таке, в котрому замикається пряме або не пряме питання, приміром: „Де ти бродиш, моя доле? не докличусь я тебе?“ (народ. пісня); „Ой хто в лісі, обізвися? та викрешем вогню, та запалим люльку,—не журися“ (народ. пісня). Як питаюча людина питає за щось непевне, з маленьким ваганням, то в питальному реченні після дієслова вживається часточка **пак**: чи приїхав **пак** батько с поля? Чи заклали **пак** сіна коням за драбину в стані? **Кликальними й обертальними** реченнями бувають такі, в котрих кличуть когось, або обертаються до когось с проханням, з дивуванням: піди, хлопче, мерщі на тік та поклич молотників обідати! Боже! до Тебе одного обертаюся з молитвою.

Після оповідальних та зрікальних речень на кінці ставляють точку (цятку); після питальних знак питальний (?), а після кликальних—знак кликальний або обертальний (!).

Спиняльні значки всередині речення.

§ 12.

Запята всередині речень ставляється в отаких випадках:

- 1) Слово обертальне або кликальне, як воно трапляється всередині речення, ставляється меж двома запятыми з

усіма своїми обзначувальними й инчими словами, котрі стосуються до їх, наприклад: „Вставайте, **браття**, коні сід-
лайте, хортів скликайте!“ (колядка); „Чи йіли ви, **козочки**
мої милі та любі, чи пили!“ (народ. казка). Але як ці слова
трапляються с початку реченнів, то після їх ставляється кли-
кальний або обертальний значок (!) з усіма словами, що сто-
суються до їх. „Ой **мати, мати!** де ж тебе узяти? чи
тебе купити, а чи заробити“ (народ. пісня). **Боже!** здаюся на
Твою ласку. „**Ненько моя рідненька!** нащо ж ти так рано ме-
не покидаєш?“ (голосіння). А як ті слова трапляються на
кінці реченнів, то перед ними ставляють запяту, а після їх
кликальний значок (!): за мною швидче, хлопці!

2) Прикладники чи прикладні слова, як вони трапля-
ються всередині реченнів, таксамо ставляються меж запя-
тими вкупі з своїми обзначувальними словами: свята Ольга,
київська княгиня, охристилася в Цареграді чи Константино-
полі. Але як прикладники трапляються перед тіми словами,
до котрих вони стосуються, тоді вони не одділяються запя-
тими: князь **Игор** був вбитий древлянами на Поліссі.

Як прикладник назначує один предмет й один втямок
вкупі с тім словом, котре він обзначує й служить за обзна-
чувальне слово до назвища якогось предмета, то він злучуєть-
ся з ним пружком (—), наприклад: **Гут**-гора не дуже висо-
ка; я коза-**дереза**, пів бока лупляна, за три копи купляна
(народ. казка). Летіла на ступі Баба-**Яга**, костяна нога (на-
родня казка). В Криму гора Чатирдаг по український зна-
читься **Шатрб**-гора.

3) Як у реченні буває кільки діяльників, і вони всі
поставляні без союзів **і, й, та**, то меж ними ставляється за-
пята (деякі навіть ставляють запяту після останнього ді-
яльника, що стоїть вкупі з сказуємим): Іван Котляревський,
Тарас Шевченко, Квітка-Основяненко, Куліш були давніші
з наших пісьмеників. Але як перед останнім діяльником
трапляються союзи **і, й, та**, то перед союзами не ставляють
запятої, наприклад: Іван Котляревський, Тарас Шевченко,
Квітка-Основяненко **й** Куліш (або **та** Куліш) були давніші
українські пісьменики.

Як у сукупних реченнях ставляються союзи **і, й, або, та** перед кожним діяльником, тоді вони одрізняються одно од одного запятыми, приміром: і Петро, і Карпо, і Хтодь, і Денис вчилися в школі і вміють читати й писати таки добренько. А як перед першим діяльником с початку речення нема тих союзів, тоді перше й друге слово, де єсть союз, не одділяються запятою, а дальші усі одділяються запятыми, котрі ставляються перед союзами: борошно та крупа, та квасоля, та горох, та цибуля потрібні для готування страви.

4) Таксамо ставляються запяті й меж сказуємими в сукупних реченнях: ми гуляли, бігали, боролися, дуріли й бились навкулачки. І в поширених реченнях, в котрих є багацько сказуємих, таксамо ставляється перед кожним запята, а як перед кожним сказуємим трапляються згадані вище союзи й инчі (**ні, то**), то при цьому додаткові й обставні слова прилічуються до кожного сказуємого, до которого вони стосуються: я служив у Києві, був на роботі в Одесі, служив і на пароході на Дніпрі, заробив чимало грошей і вернувся аж тоді додому до батька. Я за той час схуд, зблід, захляв та аж занидів з нудьги за своїм селом.

5) Як до одного ймення предметного стосується й прикладається кілька йменнів прикметних обзначувальних слів **одноманітних**, однорядних, не злучених союзами **і, й, та, або** як перед кожним обзначувальним словом повторюються ці союзи, тоді ці слова одділяються одно од одного запятыми, наприклад: червоний, зелений, синій колір найбільше подобається українським дівчатам. Парубок вернувся з заробітків додому сливе слабій, худий, блідий та обідраний.

Одноманітними звуться обзначувальні слова в тім випадку, як вони бувають ймення прикметні, або ймення предметні, котрі належаться до одного вида або рядка, цеб-то як ймення прикметні бувають усі **змінливі**, цеб-то назначують однакову прикмету: здатність, колір зелений, червоний, смак солодкий, гіркий, давлючий (про груші та ягоди), або міру предметів—великість, довжину предметів, або як бувають усі **незмінливі** стосункові,—золотий, срібний, глиняний, батьків, дядків, сестрин і т. д. Тоді усі ці однорядні, одноманітні

слова одділяються одно од одного запятими, прикладом: муровані, цегляні, кам'яні дома дорожчі, ніж дерев'яні; батькова, материна, дядькова й тітчина земля теперички після їх смерті перейшла в мою власність.

Як обзначувальні слова бувають перемішані, усякові: і ймення прикметні усякові, і числові, і займенники, як вони бувають різноманітні, тоді вони не одділяються одно од одного запятими, наприклад: наша велика гарна мурована церква стоїть на горбу на чолопочку; мій дорогий один і єдиний пріятель оце недавнечко вбитий на війні; чудовий позолочений чималий хрест на нашій церкві сяє на горі на всю околицю.

Не одділяються запятою ймення прикметні, хочби вони були усі змінливі, як вони показують не однакові прикмети в будлі-якому предметі, наприклад, одно назначає міру предмета, а друге—колір: **високий червоний** гарний будинок стерчить на горбу, мов окраса нашого села.

6) В сукупних реченнях однорядні додаткові слова, як вони трапляються без союзів **і, й, та** і т. д., або як ці союзи повторюються за кожним словом, одділяються одно од одного запятими, пріміром: я бачив багацько міст, містечок, сіл, присілків і хуторів; декотрі школярі визначаються над усіма розумом, дбайливістю, п'отягом до науки й доброю вдачею.

Однорядними додатковими словами звуться ті ймення предметні, котрі вживаються в однаковому падіжі без предлогів, або з однаковими предлогами перед ними, наприклад: трудно дізнатись за людину, що стосується до її чесности, сумління, серця й почувань її душі.

7) В сукупних реченнях усякові однорядні обставні слова місця, часу, причини і т. д. як вони трапляються не злучені союзами **і, й, або та, або** як за кожним словом повторюються ці союзи, таксамо одділяються одно од одного запятими: ми їздили в Київ, Одесс, Варшаву, Ригу та Полтаву. Пішла якась пошесть шлункова і по селах, і по містечках, і навіть скрізь по хуторах в околиці. Я не ходив до школи в понеділок, у вівторок, у середу ще й у четвер.

Обставні слова звуться однорядними в тім випадкові, як вони усі відповідають на однакове питання; куди? звідкіль? кудюю? де? Але як одно обставне слово відповідає на питання куди? а друге на питання звідкіль? кудюю? або де? тоді це речення буде не сукупне, а просте, і тоді ці обставні слова не одділяються запятыми, наприклад: я їздив с Канева в Звенигородку через Корсун та Стеблів і через Керелівку.

8) В речення часом вставляються **вводні слова**, як от, наприклад: здається, помятається, може бути, а часом чужословні, зовсім побічні слова, котрі каже хтось инчий, а той, хто пише, має на думці згадати їх для приклада й доказу своєї думки. Вводне слово, як воно трапляється одно, ставляється меж двома запятыми, а як чужословне ціле речення инчої особи, або взяте од инчого пісьменика, вставляється всередині, тоді воно ставляється або меж двома пружками, або в скобках, і такі чужословні речення можна викинуть, не порушуючи тями й змісту написаного, наприклад; школяр, **здається**, каже правду; а ти, може бути, кажеш не те, що було слід сказати. Вже, кажуть, десь почалася війна. В недавній час скрізь за границею йде баталія (за це міні писав звідтіль один салдат), та ще й велика баталія і день, і ніч без перестанку. Часом ці вводні слова ставляють меж двома пружками, як вони невеличкі (—).

Запятими одділяються деякі слова, як трапляється перелічування чогось в реченнях, котрі стосуються до передніших загальних реченнів і мають з їх змістом та втямками будлі—який звязок. З цієї причини ставляють запяті після слів: **вперше, вдруге, втретє** і т. д.

9) Слова **еге, еге ж пак, аба, так ні, ба ні, ба** так куди ж пак, як вони вимовляються спокійно, в знак згоди або зрікання й трапляються с початку реченнів, одділяються запятою, а не знаками викрикувальними: еге, правду ти кажеш, неначе ти бачив, як було діло. Куди ж пак, який ти розумний. Ба ні, ба не так, а ти все вернеш на свій бік.

Після викриків, як вони ставляються с початку речень, ставляється викрикувальний значок, але після викриків **ой, ай, гей, ох** не ставляється запята: Ой що це ти кажеш! Ой Господи! Ой доле моя, доле! Ох міні горе! Ох яке ж лихо спало на мене. Ой матінко моя рідна! Ой хто в лісі, обізвися! та викрешем вогню, та запалим люльку, — не журися (народ. пісьн.).

10) Перед словами **а, але** завжди ставляється запята, бо звичайно з їх в мові починається опрічне самостійне речення з инчим, вже своїм діяльником, або в реченні є якась супротивність в діянні діючого предмета навіть в тому ж таки реченні: не ми винні, а ти винен; я поклав на полиці свої книжки окроми, а ти змішав з своїми. І спить сова, але добре бачить кури. Я був пішов на ярмарок, але надумався та й вернувся додому.

§ 13.

Двоєточка ставляється в реченнях в отаких випадках:

1) Перед перелічуванням будлі-яких предметів, наприклад: першими найдавнішими великими київськими князями були: Олег, Игорь, Святослав, святий Володимир, Ярослав Мудрий. Найдавніші українські пісьменики: Іван Котляревський, Квітка-Основяненко, Пантелемін Куліш, Марко-Вовчок, дуже відомі на Україні.

2) Як перелічуються частки якого-небудь суцільного предмета, наприклад: як допливаєш на пароході до берега Чорного моря, то зараз виникає місто Одесс: дзвіниці, церкви, доми, високі будинки театрів. Кавуни й дині складаються от з яких часток: луппиння, мяка соковита частка, насіння й білі волокна. В овочних садках буває багацько усякових овочних дерев: груші, яблуні, морелі (абрикоси), сливи угорки, черешні, сливи черкуші.

3) Перед назвищем яких-небудь книжок, або опрічних утворів, повістів, поем звичайно ставляють двоєточку, а самі назвища ставляються меж кавичками. В „Кобзарі„ Шевченковому знаходиться багацько утворів: „Гайдамаки“, „Катерина“, „Причинна“ „Наймичка“, „Назар Стодоля“ й инчі. При

тому назвища утворів ставляються в двох кавичках, с початку й на кінці назвища. Ставляють двоєточку перед назвищем будлі-якого одного утвора, а саме назвище ставляється в кавичках, наприклад: драму Котляревського: „Наталка Полтавка“ грають на Україні в театрах дуже часто.

Але як часом пишуть про назвища книжок та утворів, і трапляється тільки одно, а не кілька назвищ, то перед ним не ставляють двоєточки, наприклад: Куліш написав свою „Чорну раду“, ще в молодих літах. А як до назвища приставляються слова: повість, драма і т. д. то назвище ставляється звичайно в йменному падіжі: Куліш написав свою повість „Чорна рада“ ще в молодих літах.

Як с початку перелічують багацько предметів, і після їх ставляється слово—все, то після останнього слова перед словом **все** ставляють двоєточку, але білше ставляють пружок, приміром: в Швецарії круті горби, гори, долини, озера, скелі—все нагадувало міні місцину коло Дніпра та понад Россю.

4) В грамматиках ставляється двоєточка після слів **наприклад, пріміром, прикладом**, бо після цих слів зараз стоятиме або один зразець, або кілька зразців на будлі—яке правило, наприклад: український народ дуже любе театр та сінематограф, щоб розважити себе на святках або в неділю.

Спиняльні значки меж двома або кількома реченнями.

§ 14.

Як стоїть вкупі двоє реченнів коротеньких, або й кілька їх, і вони звязані між собою по мислі або по якому—небудь діянні в один той самий час, або в одному місці, то між ними ставляється запята, пріміром: млин загув, колеса крутились, вода шуміла під колесами, борошно сипалося спід каміня в припятий під коритечком мішок. (Тут загальна мисль **про млин**). „Ой в полі, полі сам Бог оре, Матер Божа йісти носе, святий Петро поганяє“. (Щедрівка).

Як такі коротесенькі речення трапляються з союзом і в рядку цих багатьох реченнів, то перед союзом і ставляється запята, бо після такого союзу доконешно стоятиме вже

инчий діяльник, цеб-то буде вже инче речення, наприклад: Я в лісі побачив гадюку, і хлопці збіглись дивиться на неї. Я з ляку крикнув, і хлопці поразбігались.

Речення, білше поширені й чималі й менче звязані по мислях та по загальні думці, одділяються одні од других точкою з запятою. Наприклад. Понад берегами річки Росі скрізь стоять гори та круті горби; по тіх горах зеленіють місцями старі зелені ліси та чагарники (молоді ліси на зрубках); часом попід горами трапляються невеличкі сіножаті та зелені левади й млини на левадах по берегах. (Загальна мисль тут **місцина́ понад Россю**).

Як в рядку таких реченнів перед будлі—котрим трапляється союз і, тоді точка з запятою слабшає й переводиться на запяту, бо в тім випадкові показується білший по мислі звязок меж двома реченнями. Наприк. На левадах та сіножатах подекуди стоять млини, і в їх млинові колеса крутяться, ворущаються, ніби самі шумлять, і це надає живоття тім тихим, ніби мертвим закуткам, звеселяє ту чудову місцину береговину.

Речення, не звязані між собою близько по думках і чималі, одділяються одно од одного точкою. Наприк. Міні часто доводилося їздити з Богуслава до Корсуна та Канева. Я наймав підводу або часом сідав в инчими мандрівцями в велику балагулу. Ці балагули часом бувають недуже повні, сливе порожні. Але часом перед союзом і, як з його починається инче речення, ставляється точка, хоч меж ним і переднішим реченням є невеличка звязка в мислі, наприклад. Я сидів у балагулі тільки з двома шляхтичами. І в Богуславі на нашу біду десь набрались пасажирі й сповнили нашу колісницю сливе усю.

Як трапляється двоє реченнів, і друге речення показує причину, доказування, виясіння, товмачення або наслідки переднішого речення, то, як пропущені там союзи, між ними ставляється двоеточка. Ставляється двоеточка найчастіше тоді, як пропускаються в мові союзи причинні: **бо, через** те що, **тим що**. Наприклад: школяр взімку не ходив довгенько до школи: чобіт не було. Як ліг на полі, то й одразу заснув:

дуже втомився, ганяючись за кіньми та вівцями. Лихо не-
наче йїхало вкупі зо мною до станції: я опізнився на поїзд
на дві, три минуті й тільки побачив ввечері довгу низку ва-
гонів на зелених житах та пшеницях. Небо одразу почерво-
ніло, ніби од великої пожежі за горами: то зайшло сонце—
на вітер або на бурю.

Двоєточкою одділяються й **чужословні** речення та слова
од того речення, котре говорить або думає якась особа, як
те речення трапляється перед чужословними реченнями. На-
приклад. Біжить лисиця за возом з рибою та проситься: візьми
мене, чоловіче, та підвези до ліса (народ. казка). Двоєточка
ставляється й тоді, як речення, котре говорить або думає
той, що каже чужословні слова, трапляється всередині.
„Лихо нам!“ каже до мене товариш: „ми оце загинемо, бо за-
блудилися в лісі“

Речення, що показує питання, одділяється од дальшого,
котре ставляється зараз після його, знаком **питальним**. Після
питального речення можна вживать малу й велику букву.
Велику букву пишуть тоді, як питальний знак ставляється
замість точки, цеб-то тоді, як за питанням трапляється 1)
одповідь; 2) або трапляється друге й третє питальне речення,
зовсім опрічне по мислі й поширене; або 3) яке-небудь ре-
чення, котре нічим не звязане с переднішим і мало стосу-
ється до його, наприклад. Чи пак помогли б у біді бідній сирот-
тині люде? Ні, навряд чи поквапились би до заемоги. І в
кого міні просити поради? І на кого міні покладати надію?
Де міні шукать долі? Чи просити помочі в людей? Ні, лучше
покладать надію тільки на себе, на свою працю й свої сили.

Маленька буква після питального значка ставляється в
тіх випадках, як питальне речення ніби там не зовсім закін-
чується, і питаюча людина, неначе од взрушення й диву-
вання, пригадує предмети, котрі дуже вразили йїї при згад-
ках. Наприклад. Чи ви пак бачили в Києві Лавру? а Дніпро?
а міст? а памятник гетьмана Богдана Хмельницького на коні?
В цім разі речення все одно, що сукупне, в котрім знахо-
диться кілька прямих додаткових слів, але в формі питання,
і питальний знак вживається замість запятої: чи ви пак

бачили в Києві Лавру, Дніпро? і т. д. Маленька буква ставляється після питального речення в других дальших реченнях с питанням, дуже близько злучених с першим по думках, як вони мають сказуємі в однім і тім таки часі та особісті. Прикл. Чи ти ходив аж на Поділ? чи був там у Брацькому монастирі? чи бачив Лева? (на Подолі фонтан: Самсін сидить на левові й роздєрає руками йому пащеку, а з лєвового рота дзюрчить вода й ллється в круглий фонтан с покрівлею на мурованих стовпах).

Речення складчасті.

§ 15.

Усі речення короткі чи непоширшені, поширені й сукупні звуться **самостійними**, або **головними**. Вони не залежать одно од одного, бо в кожному є свої діяльники, своє опрічне сказуєме слово й инчі другорядні частки реченнів, котрі в їх трапляються.

Але до цих коротких самостійних реченнів в мові додається ще багацько несамостійних реченнів, котрі розвивають короткі речення, щоб вони стали білші, щоб вони повнішали й стали ясніші.

До головних додаються ще инчі речення, вияснюючі їх мисль, котрі звуться **додавальними**. Самостійне розвите речення з усіма своїми додавальними реченнями зветься **складчастим** реченням, бо воно складається вже з кількох реченнів, зведених до купи в одно чимале речення. Головне, самостійне речення зветься **незалежним**, а усякові додавальні речення звуться **залежними**, бо вони залежать од головного, і самі не можуть бути написані нарізно й окроми од головного.

Додавальні речення вживаються замість другорядних часток самостійного речення: слів означувальних, додаткових чи доповнюючих та обставних. З цієї причини вони діляться на речення додавальні **обзначувальні**, **додаткові** чи **доповнювальні** й **обставні**.

Додавальні речення означувальні.

§ 16.

Обзначувальні речення вживаються замість слів означувальних до діяльника, або до слів додаткових, доповню-

ючих сказуємо слово й завжди до йменнів предметних, бо обзначують докладніше будлі — який предмет в самотійному реченні: клуня, котру батько збудував на городі, згоріла вночі дорешти. В цьому реченні ясно обзначається, яка клуня згоріла, показується, що згоріла не стара клуня, а новісінька та, що була поставляна на городі, а не коло двора. Це додавальне обзначувальне речення поставляне замість обзначувальних слів—**нова** клуня, **поставляна** клуня (на городі), батькова клуня.

Батько купив воли, за котрі заплатив аж півтори сотні карбованців. В цім прикладі додавальне речення вияснює докладніше й обзначає додаткове чи доповнююче слово, предмет — воли, які то вони були, цеб-то **дорогі**.

За додавальні обзначувальні речення легко можна дізнатися, бо вони відповідають на питання: **який? яка? яке? які?** таксамо, як і слова обзначувальні в простому реченні: яка клуня згоріла? які воли купив батько на ярмарку?. За їх можна легко дізнатися, бо усі вони починаються з стосункових займенників: **котрий, який, чий, хто, що** замість котрий, бо можна сказати: воли, котрі купив, або, що купив батько на ярмарку. Це той пан, чиє село ми недавно бачили. Бачили на базарі такого кабана, якого ми ніколи не бачили. Цім займенникам в головному реченні відповідають займенники: **той, такий, те**: я бачив те, чого ти ніколи не бачив і не побачиш.

Як ці додавальні речення трияються всередині головного, то вони ставляються між двома запятыми; а як вони ставляються після самотійного речення, то одділяються од його запятою. З цього виходе правило, що перед словами: **котрий, який, хто, що, чий** треба ставити запяту в тім випадкові, як з цих слів починається додавальне обзначувальне речення. Кого любиш, того й шануєш і поважаєш. Знаю того чоловіка, чий віл завалився на льоду.

В реченнях обзначувальних неможна змінати займенника **котрий** на займенник **який**, як тепер роблять: замість клуня, **котру** збудував батько на городі, пишуть по-польському правилі: клуня, **яку** збудував батько на городі, згоріла. В цім випадкові ставляється займенник **який** тільки там,

де в самотійному реченні є відповідне йому **такий**: в нас **такий** вчитель, яких я бачив багацько. Врешті скрізь неможна змінити слова **котрий** на **який**, бо в цих додавальних реченнях в народні мові завжди ставляється слово **котрий**, як от у піснях: „Не щечечи, соловейку, на зорі раненько! Ти лети, співай тим людям, котрі (а не які) веселяться“. „Ой єсть у мене сімсот голубів: вибійрай, голубко, **котрий** (а не **який**) буде твій“, бо голубці звеліли вибірати одного з числа голубів, а не по колірі, чи сизого, чи білого, чи якого инчого коліру *).

Усякові частки самотійного речення й инчих ставляються в такому порядку: ймення обзначувальні, чи то будуть ймення прикметні, чи числові, чи займенники, звичайно ставляються перед йменнями предметними, починаючи з займенників, а не після їх, як у латинській і часом у церковнословянській мові, чи будуть ймення предметні діяльниками, чи сказуєними, чи доповнюючими словами: один багатий знайомий купець продав свій великий дім, **котрий** купив мій не дуже багатий панотець за чималі гроші на виплат по строках на кілька год. Тільки в великоруських і наших граматиках зосталася ще стародавня форма, що ймення предметні, назвища часток мови, падіжів ставляються попереду, а після їх ставляються ймення прикметні: дієслов середній, падіж орудний, залог діяльний і. т. д.

Додавальні обзначувальні речення, що починаються з займенника **котрий**, можна вкоручувати. Задля цього слово—**котрий** викидається, а дієслов змінюється на причасник, **котрий** зводиться в роді, числі й падіжі з тим йменням предметним,

*) Ця поведенція вживать в таких випадках **який** (як в польській нові) замість **котрий** пішла до нас з галицькими книжками. Але в останній час і галичани вже кидають цю польську форму й ставляють в цих реченнях по—народньому—**котрий**: В „Записках Науков. Товар. імен. Шевченка за 1912 р. книжка V стран. 85 ми читаємо в статті д. Юл. Романчука: „Особливо визначився покійний Доманіцький, **котрий** і результат своїх заходів видав в окремій (опрічній) книжці“. Те ж саме бачимо і в статті д. Фед. Срібного: „Особливо звісні нам сеніори, **поза котрими** паде (падає) густа тінь“ (стр. 5). По ці книжці ми примічаємо, що пісьменикі в Галичині вже виправляють мову, бо ці статті написані вже луччою мовою, ніж було в передніших книжках цього журналу.

до котрого стусувалось це обзначувальне додавальне речення: я зострів добродія (якого?), котрий бував у гостях у мого батька,—я зострів добродія, бувавшого в гостях у мого батька. Перед цім причасником ставляється запята, котра одділяє вкорочене додавальне речення од головного.

Ці обзначувальні додавальні речення ще починаються с прикметників місця й часу: **де, звідкіль, куди, коли**, як ці слова стосуються до ймення предметного, що стоїть після сказуемого дієслова, як пряме доповнююче слово, як ці усі слова можна змінить на слово — котрий, котра і. т. д. Я бачив край, в котрому ніколи не буває зіми; я бачив край, де не буває зіми.

Додавальні доповнювальні чи додаткові речення.

§ 17.

Додавальні доповнювальні речення чи додаткові стосуються не до йменнів предметних, а тільки до дієслів, котрі бувають сказуємими в реченнях. Вони доповнюють мисль у головному реченні й відповідають на питання **що?** бо без їх головне речення вийшло б не закінченим. Вони починаються з союзів: **що, чи, щоб, щоб**, а замість їх часом вживаються **ніби, наче, неначеб — то, буцім — то**, наприклад: я досвідчився, що ви поїхали в гості. Міні не хотілось, щоб усі дивились на мене в церкві. Ми чули, ніби-то в вас у дворі була пожежа. Я прочула од людей, що ти сміявся з мене. Ці речення ставляються після сказуємих дієслів замість прямого, або не прямого додаткового слова.

До доповнювальних реченнів належаться такі речення, в котрих замикається неясне питання. Такі речення починаються с питальних займенників, з усяких прикметиків, і часом с питального союзу **чи**. Скажи, котра тепер година. Я знаю (що?), скільки тобі год, де ти живеш. Ми пересвідчилися, що цього року не буде доброго жита й пшениці. Признайся, чи ти пак був сьогодні в гостях. Я зараз дізнаюсь, чи вернувся с Київа наш пан. Після цих реченнів не ставляється знак питальний, а точка.

За додавальні доповнюючі речення легко дізнатись, бо вони ставляються після дієслів: знати, говорить, дізнався,

кажу, питаю, завідомляю, досвідчився, пересвідчився, за котрими зараз виникає питання: що? за що? про що?. Я пересвідчився, що ти не бажаєш міні добра. Ми досвідчилися, що ціна на пашню побілшала. Мати казала, щоб я не ходила ввечері нікуди. Управа завідомила усіх й оповістила, що завтра буде громадська сходка.

Ці додавальні речення вкорочуються дуже просто, як їх повернуть на просте додаткове слово, змінивши в їх дієслов на оддієсловне ймення предметне. Управа оповіщала, що буде сходка в дворі коло управи.—Управа оповіщала про сходку коло управи в дворі.

Додавальні доповнювальні чи додаткові речення одділяються од самотійних речень запятою.

Як трапляється головне речення, в котрому буде сказуємим безособний дієслов, тоді усе доповнююче речення залежить не од сказуємого дієслова, як буває звичайно, і не замінює якого — небудь додаткового слова, а ставляється замість діяльника при безособному сказуємому в головнім реченні. І тоді за його можна дізнатись на питання **що?**, але займенник **що** буде тоді не в винувальнім або в якому инчому падіжі, а в йменному: міні здалось, що йде дощ. Що здалось?—дощ. Міні приємно, що світить сонечко. Що приємно?—світ сонця. Ці речення можна вкорочувать, змінюючи дієслов у додавальному реченні на ймення предметне, і тоді воно зливається до купи в одно суцільне з головним реченням: міні снилось, що наша хата завалилась; міні снилась наша заваляна хата.

Обставні додавальні речення.

§ 18.

Додавальні обставні речення діляться 1) на речення обстави часу, 2) речення обстави місця, 3) речення обстави способу діяння, 4) речення обстави причини й 5) речення обставні цілі або меті.

Додавальні обставні речення часу дізнаються по питаннях: **коли? як? як довго? од якого часу, одколи? до якого часу?** і стосуються до дієслова самотійного головного речення.

Коли загадають роботу, тоді вже не гуляй. Міні було добре поти, поки жила в матері. Доти будемо жати не розгинаючись, доки зайде сонечко.

Додавальні повні обставні часу речення починаються с парних, двойчастих союзів: **коли** (замість його **як**), **поки**, **доки**, тоді в головному реченні бувають відповідні їм союзи: **тоді**, **то**, **поти**, **доти**, котрі частіше пропускаються. Коли (як) настануть святки, тоді одпочинемо досхочу. Поки сонце не зійде, (поти) не підемо на поле на роботу. Доки сонце зійде, (доти) роса очі виїсть.

Додавальні речення обстави часу вживаються в мові повні й укорочені. Вкорочуються тільки ті речення, що починаються з союзів **коли** й **як**, змінюючи дієслови на дієпричасники такого ж самого вида й залого. Щоб вкоротити ці речення, треба повикидати парні обидва союзи: **коли**, **як**, **доки**, **поки**, а дієслови в додавальних реченнях позмінювати на дієпричасники того ж таки вида й залого. Але це вкорочення можна робить не в кожному складчастому реченні. Ці додавальні речення можна вкорочувать тільки тоді, як в самотійнім і в додавальнім реченнях буває діючий предмет (або особа) той самий.

Коли я приїду до вас, то я сам заберу свої книжки, — приїхавши до вас, я сам заберу свої книжки. Як хлопці напасли на полі коні, тоді вони пригнали додому й засипали їм оброку в корито. Хлопці, напасши коні, пригнали їх додому й засипали їм обрік у корито. Поки я сижучи за книжкою й читаю, поти я почуваю себе щасливим. — Я, сидячи за книжкою й читаючи, почуваю себе щасливим.

Як у самотійнім і в додавальнім реченні свої, опрічні діючі предмети або особи, тоді неможна вкорочувать цих реченнів, бо вийде якась нісенітниця. Коли ми жали й вернулись с поля, тоді сонце вже заходило: — жавши й вернувшись с поля, сонце вже заходило. Вийшло так, ніби сонце жало на полі, вернулося с поля й почало заходить.

Як трапляються в мові вкорочені через дієпричасники речення, то їх можна переробить на повні. Треба тільки знов додати повикидані союзи — коли, як тоді, а дієпричасники

обер
їм
гриб
кав

ще
безо
схоч

голо
А як
ять

ва
нуди

де,
ляю
ці
Бог,
праз
Тудо
стец
тять

вают
друг
лять

тіль,
валь
валь
став
края

обернуть в дієслови в часовий спосіб такого ж відповідного їм вида, залого й часу. Я, гуляючи в лісі та шукаючи грибів, заблудив у гущавині, — коли я гуляв у лісі та шукав грибів, тоді я заблудив у гущавині.

Можна вкорочувать речення додавальні обставні часу ще й тоді, як вони стоятимуть, як додаток до самостійного безособного речення: можна зробити багацько діла, коли ти схочеш — можна зробити багацько діла, схотівши.

Як додавальні речення обставні часу стоять всередині головних речень, то вони ставляються меж двома запятыми. А як вони трапляються с початку перед головними, або стоять після їх, то одрізняються од їх запятыми.

Додавальні речення обставні місця.

§ 19.

Речення обставні місця залежаться од сказуемого слова головного речення й відповідають на питання: **де? звідкіль? куди? кудю?**

Вони бувають зчепляні з головним реченням союзами: **де, звідкіль, куди, кудю**, а відповідні їм парні союзи ставляються в головному реченні: **там, звідтіля, туди, тудю**; але ці слова часто викидаються: де правда, там і Бог; там Бог, де правда. Там нема Бога, де кривда й неправда. Запряжу я бугая: куди люде, туди й я (жартовлива пісня). Тудю вертайся, кудю й пішов, бо це буде шлях навпростець. Туди вернесся, звідкіля й приїхав. Звідкіль сонце світить, звідтіль і тінь вкриває землю.

Показані вище парні союзи не завжди відповідно вживаються в реченнях і часто змішуються і змінюються один другим. Зашлють тебе незабаром туди, де козам роги правлять (в різницю б то, а людей в небезпешне місце).

Часто головні речення починаються з союзів **там, звідтіль, туди, тудю**, а після цих слів зараз трапляється додавальне речення, вставляєне всередині головного. Тоді додавальне речення одділяється од головного з двох боків і ставляється між двома запятыми: там, де я був в далеких краях, ти певно ніколи не будеш.

Додавальні речення обстави способу діяння.

§ 20.

Додавальні речення обстави способу діяння дізнаються через питання: **як? на який спосіб?** і залежаться од сказуемого в самостійнім реченні, вияснюючи діяння діяльника, предмета або особи. Вони починаються з союзів **як, мов**, котрим відповідає їх парний союз **так**, і союзам **наче, неначе**, відповідає союз **так**: шуліка падає на курчята так, як падає стріла. Діти стрибають так, неначе стрибають кози. Собаки часом плигають, неначе плигають зайці.

Союз так в самостійному, головному реченні здебільшого викидається, а як в обох реченнях часом буває сказуєме загальне для обох речень, то його можна викидати в додавальному реченні: шуліка падає на курчята, як стріла. Після союзів **наче, неначе** сказуємий дієслов таксамо часто викидається: діти стрибають, неначе кози. Собаки часом плигають, неначе зайці. Собаки часом плигають, мов зайці. Союзові **так** часто в додавальному реченні відповідає союз **що**: я так біг, що трохи не впав. Ці додавальні речення звуться **порівняльними**, бо в їх предмет головного речення прирівнюється до другого предмета по яких-небудь схожих прикметах. Вони усі одділяються од головних запятими.

До порівняльних додавальних речень прилічуються й ті речення, котрі починаються з союзів **ніж, (як)**, цей останній союз в цім випадкові не парний, а поодинчий: я заплатив за книжку більше, ніж ти. Ми гуляли в полі довше, як ви усі. Перед **ніж, як** ставляється запята.

Словам **ніж, як** доконче відповідає порівняльна степінь йменнів прикметних або прикметників. З цієї причини їх можна вкорочувать, викинувши союзи **ніж, як** і поставивши діяльник додавального речення в часточному падіжі с предлогом **од, або за**, вже не одділяючи його запятою. Я заплатив за книжку більше од тебе; ми гуляли в полі довше за вас усіх.

Є ще додавальні речення обстави способу діяння вкорочені, котрі починаються з **дієпричасників**, і їх неможна змінять на повні: сполохані кури розлетілись, киркаючи та

галасуючи на увесь двір. Потічок тихо плине, переливаючи дрібні фільки по камінчиках. Ці додавальні речення одділяються од головних запяними тільки тоді, як дієпричасник має після себе чимало сповнюючих слів. Але як це слово трапляється в реченні тільки одно, то воно не одрізняється запятою й стає простим словом способу діяння, як усякий прикметник: йду лугом плачучи; пішла невістка спотикаючись; криві люде ходять шкутильгаючи; дехто любе читать лежачи. Усі ці додавальні речення, як вони трапляються всередині самотійних реченнів, ставляються меж двома запяними.

Додавальні речення обстави причини.

§ 21.

Додавальні речення обстави причини стосуються до дієслова самотійного речення й показують причину діяння діючого предмета в головнім реченні, або особи. Ці речення дають одповідь на питання: **чом? чому? з якої причини?** Вони залежяться од сказуемого дієслова й починаються с причинних союзів: **бо, тим що, одтого що, через те що.**

Сьогодні батько не поїхав на ярмарок, бо не мав часу: хапався докосить перестиглий овес. Не піду гуляти тим, що не хочеться. Мама нагло заслабла через те, що застудилась на пронизуватому вітрі в дверях через одчиняну квартиру в вікні.

Союзи тим що, одтого що, через те що можна розрізнять на дві частки, і перші їх частки **тим, од того, через те** зостаються при самотійному реченні, а союз **що** прилучується до речення додавального; і тоді запята ставляється не перед союзом, тим що, одтого що, через те що, а перед союзом що (шо).

Додавальні речення обстави причини бувають в мові і вкорочені через дієпричасники. Щоб зумисне вкоротить повні речення, треба повикидати союзи, а дієслови переробить на дієпричасні форми. Але це можна зробити тільки тоді, як у головному й додавальному реченні буває та сама загальна для обох реченнів діюча особа або предмет, наприклад: ми не зайшли до вас з одвідинами, бо не гаразд знали номер

вашого житла: ми не зайшли до вас, не знаючи гаразд номера вашого житла; або так: ми, не знаючи гаразд номера вашого житла, не зайшли до вас з одвідинами.

Додавальні речення обстави причини, вкорочені через дієпричасники, одділяються од головних запятою. Але як вони стоять всередині головних речень, тоді одділяються запятими з обох боків: ми, не відаючи за вашу хворобу, були пішли до вас в гості та й вернулись назад додому.

Додавальні причинні речення бувають вкорочені ще й в ймення предметне. Як таке ймення предметне стоїть само, то тоді воно зливається до купи з головним й запятою не одділяється. Але як при йому трапляються слова обзначувальні або й інші, тоді це вкорочене речення вважається за опрічне речення й пишеться між двома запятими. Мій товариш, застудившись на вітрі, мусів лягти в постіль. Мій товариш, через застуду на вітрі, мусім лягти в постіль. Мій товариш од застуди мусів лягти в постіль.

Як часом в писанні пропускаються в причинних реченнях причинні союзи, тоді ці речення стають самостійними, хоч все таки приставляються до головних речень. Тоді після самостійного речення перед ними ставляється двоє точка, котра назначує в цім випадкові причинність цих речень: ми мусіли на святках сидіти вдома сливе цілий день: (пропущене бо) була страшенна сльота з дощем та буйним вітром. Я оце розледаців і не вчуся вже сливе тиждень: пропав чогось потяг до вчіння (пропущено тут—бо).

Додавальні речення обстави мети (цілі).

§ 22.

Додавальні речення обстави цілі (мети) пояснюють дієслов головного речення, залежаться од його й дізнаються по питаннях: **для чого? задля чого? нащо? навіщо?** Вони звязуються з головними—союзами **щоб, щоб**, котрим в головному реченні одповідають слова **для того, задля того**. Ці слова часом викидаються. Приміром: деякі люде вчаться в школі задля того, щоб потім згодом зароблять наукою шматок хліба. Люде йідають задля того, щоб жить та не вмерти. „Світи, Боже, з раю до нашого короваю! щоб було видне-

сенько
речення
предмет
ся в ш

Ці

зап'ятим
не мають
одділяю
цьому й
то вони
редині

Ми

тіння на
усяких
навкру
оборони
половці
кий вал

За

падкує
до Київ
вік, бу
усякої
хижі й
парі на
(Н

що вкор

Той хт

має. Я

фиги р

(Н

За

вгадає,

домо, к

зіми бу

тоді біл

обертає

рушниц

сенько краяти дрібнесенько" (весільна пісня). Ці додавальні речення мети (цілі) можна вкорочувати в просте ймення предметне с предлогами **для, задля, ради**: деякі люде вчаться в школах для заробітка шматка хліба потім згодом.

Ці додавальні речення одділяються од самотійних запятими. Як вони вкорочуються в ймення предметні, котрі не мають при собі чимало йменнів прикметних, то вони не одділяються од головних речень запятою; але як при цьому йменні предметному скупчується чимало инчих слів, то вони одділяються запятою. А як вони трапляються все-редині головного речення, то ставляються між двома запятими.

Ми йімо, щоб животіть на світі. Ми йімо для животіння на світі. Давні киїяни, щоб оборонять себе од нападу усяких хижих диких кочовиків, половців і татар, насипали навкруги міста довгий та високий вал. Давні кияни, для оборони себе од нападу усяких хижих диких кочовиків, половців і татар, насипали навкруги міста довгий та високий вал.

Завдання 1. Кожна людина, котра не пильнує й не падає коло роботи, зветься ледачою. Прочани часто ходять до Київа, котрий став відомим скрізь по всій Росії. Чоловік, бувший в школі, стає розвигіший і здатливіший до усякої роботи. Звірі, котрі (що) живуть в лісах, бувають хижі й дуже дики. Пропав десь віл, докупляний недавно до парі на ярмарку.

(Напишіть ці речення, вкоротивши повні речення; а ті, що вкорочені через причасники, змініть на некорочені, повні). Той хто ні за що не дбає нічого й не має. Хто дбає той має. Я знаю край де ростуть лимони опальцини пальми фіги ріжки й родзинки.

(Напишіть ці речення й поставте спиняльні знаки).

Завдання 2. Ніхто не відає, як хто обідає. Ніхто не вгадає, що з нами трапиться в будущому часі. Нікому невідомо, коли до його смерть прийде. Ми всі знаємо, що після зими буває весна, а після літа настане зима. Коли виростемо, тоді білше знатимемо, ніж тепер знаємо. Земля так швидко обертається кругом сонця, як куля летить з гармати або з рушниці.

(Напишіть ці речення, попідводьте пером додавальні речення й напишіть над ними, які вони).

Завдання 3. (Вкоротіть ці порівняльні речення, котрі можна вкоротити).

Коли поживемо на світі довго, тоді ми наберемось досвіду й знання людського життя. Коли буде негода й сльота надворі, тоді женці, косарі й гребці не підуть на поле й мусять одпочити од роботи.

(Попідводьте ці речення й напишіть над ними, котрі з них додавальні й які).

Мяч летить, як горобець через двір. Куди люде, туди й ми. Там добре, де нас нема. Деякі нарікають на всіх людей, бо самі гаразд не знають людей та ще й усіх. Люде часто слабують тим, що недуже-то стережуться й дбають за своє здоров'я. Ми усі працюємо кожне для себе, щоб мати якийсь спосіб для прожиття. В неволі людина вяне й блякне, мов та билина в степу без дощу.

Додавальні речення умовні та поступальні.

§ 23.

Додавальні умовні речення показують яку-небудь умовність, умовні випадки, при котрих могло б здійснитись і зробитись діяння, про яке говориться в головнім реченні. Вони здебільшого починаються умовними союзами: **як, коли, якби, колиб**, котрим відповідає в головному реченні союз **то**, котрий часто пропускається й не вживається в розмові. Наприклад. **Як** ти не матимеш роботи й зайдеш до мене, **то** ми вдвох візьмемо удки й підемо удити рибу на ставку (ми візьмемо удки й підемо удити рибу на ставку). „**Якби** знаття, що в кума пиття, **то** й дітей забрали б“ (народ. приказка). „**Колиб** міні, Господи, неділі діждати! **то** пішла б я до роду гуляти“ (народ. пісня).

Од головного речення вони одділяються запятою, а як вони трапляються всередині головного речення між його частками, тоді вони ставляються між двома запятыми, наприклад. Усякі старці в сусідніх селах, **якби** дізнались за обід на похороні багатира, ще зраня поприходили б у наше село й ждали б обіда.

По
чення.
мислі г
вально
чинають
му але,
але я т
показав
треба б
ней сто
дати де

Загаль
складч

1)
шених
ться не
діляють
Це бул
Мокли
нивах.
них та
змість,
в їх і

2)
діляють
ві, як
ні, чи,
однако
Але з
в котри
суцільн
в тих,
бісу, і
бити ді
Ти вер

Поступальним додавальним реченням зветься таке речення, котре показує наслідки й виводи часом супротиленні мислі головного речення, або показує, що предмет в додавальному реченні в чому-небудь поступається. Ці речення починаються союзами **хоч** або **правда**, котрим відповідає в головному **але**, наприклад: **хоч** ти накоїв лиха, наробив трохи шкоди, **але** я тобі вибачаю на перший раз (тут в головному реченні показані супротиленні мислі додавальному, бо за шкоду треба б карать, а не вибачати). **Хоч** я запросив за пару коней сто карбованців, **але** я поступлюсь ціною й ладен продати дешевше, бо міні доконче треба грошей.

Загальні правила для спиняльних значків у простих і складчастих реченнях та деякі вілучки й одхилення од правил.

§ 24.

1). Як часом трапляється вкупі чимало простих непоширених реченнів, де говориться про предмети усякові, і дія діється не в один час і не на одному місці, тоді ці речення одділяються одно од одного замість запятих точками. Наприк. Це було влітку. Вже були жнива. Хвилина була все дощова. Мокли на дощі й снопи в полукіпках, мокли й покоси на нивах. Звичайно точка ставляється на кінці головних, сукупних та складчастих реченнів, котрі меж собою далекі на змість, на мислі й опрічні по головних предметах, за котрі в їх іде мова.

2). Звичайно однорядні слова в реченнях сукупних одділяються одно од одного запятими таксамо, як і в тім випадкові, як перед кожним словом вживаються союзи: **і, й, та, або, ні, чи, то, або**: або пан, або пропав (народ. приказка); міні однаково, чи вдень, чи вночі, — каже стеля. (Народ. приказка), Але з цього загального правила вилучуються от які фрази, в котрих не ставляють запятих, бо вони вважаються, мов суцільні фрази: **ні се ні те** (цеб-то нісенітниця); **ні в сих ні в тих, ні з сього ні с того, чи так чи инак, ні к лісу ні к бісу, і так і саяк, і те й друге**: чи так чи инак, а мусимо робити діло. „Чи так чи саяк, кличе Гандзю козак“ (нар. піс.). Ти верзеш **ні се ні те**.

3). Часом, перелічуючи будлі—які предмети, лічать їх парами подвое, як вони однорядні. Тоді запятими одділяється не кожне слово з союзами і, й, та, а запята ставляється меж парами однакових та однорядних предметів. Наприкл. Були в нас у гостях сусіди, уся сім'я: і чоловік і жінка, і брат і сестра, і хлопчики й дівчатка, і дядько й дядина. Продали за довги і коні й воли, і вози й бóрони, і вівці й худобу. В велику холеру мерли і пани й мужики, дорослі люде й діти, і старе й мале. На війні лихо й городянам і селянам. І ввечері і вночі все гуркав грім безперестану.

4). Перед союзами **цеб-то, тоб-то**, наприклад, прикладом, приміром, завжди ставляється запята. Наприкл. Кажуть, буде незабором якесь лихо, **цеб-то** або холера, або инчий по́мірок на людях, або якась страшніша пошесть.

5). Як стоїть один союз **та**, то перед ним ніколи не ставляється запята (як деякі це роблять), бо цей злучальний союз все одно, що й **і, й**. Але як він вживається замість союзу **але** й показує супротивність чомусь, то тільки в тім випадкові перед ним ставляється запята. Наприклад: зібрався йїхати на ярмарок, та дорогі гості приїхали несподівано. Перед союзами **але, а** завжди ставляють запяту: дочка має потяг до читання, а син не має цього спасенного потягу; був націлився гилкою на опуку, але не потрапив у мяч, а себе по нозі чеснув таки добре.

Многоточна ставляється в тіх випадках, як хто-небудь не хоче доказати до кінця своєї мислі й перериває її посередині, щоб не було ніяково тім, хто слухає розмову, наприклад: сказав би, та.....піч слухає й стіни слухають, **цеб-то** не хочу казати усього про когось, бо в хаті є такі, що перекажуть йому, що хотів би чоловік по щирості сказати. Сказав би, та.....багацько говорить, а нічого слухати. Многоточку ставляють перед якимсь словом, на котре пісьменики хотять звернути увагу читальників: багацько людей має гроші, поля, великий засіб в житті, а не має тільки справжнього.....**щастя**. Можна ставлять тут пружок (—).

Спиняльні значки в складчастому реченні.

§ 25.

1). В складчастому реченні додавальне (залежне) речення одрізняється од головного (незалежного) запятою. З цієї причини ставляється запята перед тими словами, котрими починається додавальне будлі-яке речення: **котрий, який, що, чий** і т. д. Наприкл. Багацько є людей, котрі тільки й думають про гульню. Я почуваю, що міні чогось важко на душі. Хто спочуває людській біді, той має добре серце. Є люде с таким зором, що вони не одрізняють жовтого коліра од білого, синього од зеленого. Вгадую, що ти маєш на думці в цей час.

2). Як буває так, що після головного речення трапляється двоє або й білше додавальних реченнів, залежачих од головного речення, то меж додавальними реченнями ставляється запята. Наприклад. Ми вже знаємо з газет, що наше військо вигнало с Польщі ворога, що вороже військо одступило за нашу гряницю, що німці посовуються за нашою гряницею все далі й тікають. Усі ці додавальні речення залежать од першого головного незалежного речення.

3). Як після головного речення трапляється кілька додавальних дуже поширшених, тоді меж ними ставляють точку з запятою. Це найчастіше трапляється з додавальними реченнями, котрі залежать од головного, де казуємим бувають дієслови: знати, відать, думати, почувать, передпочувати. Наприкл. Богдан Хмельницький добре знав, що на Україні ввесь панщанний народ не любив польських дідичів за їх кривди та знущання над народом; що ввесь народ по селах пристане до козацького війська й повстане на поляків; що сам король польський Владислав IV не любить польських великих панів і спочуває задуманому Богданом повстанню для встоювання за свої права; що він навіть спріятиме цій Богданові справі й не заважатиме козакам.

Період.

§ 26.

Книжня мова буває уривчаста й періодична. Уривчаста мова складається здебільшого с коротеньких простих реченнів, як звичайно розмовляють люде між собою, недуже-то

ростягуючи речення в розмові. Періодична книжна мова складається з речень довгих, складчастих, де багачко додавальних речень до якого-небудь головного речення задля того, щоб доладу, добре й гарно та ще й красномовно вяснити й витовмачить ту думку, котра замикається в головному реченні.

Періодом *) зветься довге складчасте речення, котре складається з головного речення з багатьма додавальними якими-небудь реченнями, і збудоване дуже штучно (гарно), с художньою красою штучництва (искусства) загалом, як от, прикладом, буває в инчих штучництвах, — в малярстві, в архітектурі, в різьбярстві та в скульптурі (виліплювання статуй з гипсу і т. д.), або в поезіях, в чудових віршах.

Період найбільше складається з двох часток, або половин. Перша частка зветься **повищення**, а друга **пониження**. Це більше с тієї причини, що перша частка стоїть вище, цеб-то передніше од нижчої половини. Але в промовлянні й читанні де—небудь перед людьми друга частка, пониження періода важніша од першої: бо як ці періоди читаються або промовляються десь на читанні перед товариством, то звичайно красномовний **оратор** починає читати періоди звичайним голосом, а як далі до кінця, то промовляє вже голосніше, а перед кінцем піднімає голос найвище, щоб зробити вражіння на слухальників та пересвідчить їх в справедливості своїх доводів, ще й порушити в їх душах якесь почування, або довести їх і до сліз **).

*) Період слово грецьке, складане с предлога *пері* (*περί*)—од, навкруги і ймення предметного—*одос* (*ὁδός*)—путь, дорога, цеб-то обкруглість сказати б по нашому—обпугіння, обмежування навкруги.

**) На такі періоди в красномовності була поведенція в старовинних промовців греків та римлян, бо їм часто доводилося говорити довгі промови на судах або в римському сенаті, або й на пляцу в містах. Цю поведенцію на періодичну мову од латинців перейняли сусіди їх німці й пишуть ще й досі довгелецькими періодами. Од німців ця поведенція перейшла й у польську книжну мову і в старовинну українську в Києві, а потім звідсіль заніс її великоруський пісьменик Ломоносов на північ, де писали періодичною мовою Карамзин та Жуковський, та з новіших Гоголь,

По змісті мислів та думок періоди бувають: **причинні, умовні, поступальні, порівняльні, супротиленні, порядкові** (последовательные). Обидві частки чи половини зв'язуються в один суцільний період відповідними союзами.

Причинні періоди зв'язуються причинними союзами: **бо, тим що, одтого що, через те що**, котрі не мають відповідного парного собі союзу. В другій частці вияснюється причина діяння предмета першої частки складчастого речення.

Умовні періоди зв'язуються парними союзами: **як-то, коли — то**. В їх у першій половині стоїть додавальне речення, а в другій — головне. В їх показується яка-небудь умовність в першій половині в додавальному реченні.

Поступальні періоди зв'язуються парними союзами: **хоча, хоч-одначе**. В їх показується в другій половині поступання в чому-небудь супротилено діяльності предмета в першій половині періода.

Порівняльні періоди зв'язуються в частках порівняльними союзами: **як-так, мов — так**. В їх вияснюється діяння або предмета предмета головного речення через порівняння його в чому-небудь з іншими, схожими по своїй красі, сміливості і т. д. предметами для виразності й колоритності. Наприклад. Як плаваючий в небі яструб (або **мов той** плаваючий в небі яструб), зробивши багацько кружків дужими крилами, одразу спиняється, розчепірений в повітрі на одному місці, і б'є стрілкою на розспівавшогося коло самого шляху самця-перепела: **так** Тарасів син Остап вміє наскочив на хорунжого й одразу накинув йому на шию віршовку. (Гоголь, „Тарас Бульба“).

що любив закруглювати свої періоди в мові, а після його писав довгими періодами Гончаров, вже останній прихильник такої мови. В наш час такий потяг до періодичної мови вже зовсім зник. Стали писати не **робляною** мовою, а природженим розмовним язиком, як звичайно люди розмовляють в житті, цеб-то простою уривчастою жвавою мовою, а не робляною, Новіші українські письменники не пішли в мові слідком за старовинними київськими й писали **народньою** уривчастою мовою.

Супротивні періоди зв'язуються в частках союзами супротивними: **а, але, насупроти**. В їх вияснюється предмет та діяння цього предмета через супротивність іншим предметам, супротивним по прикметах і вдачі першого предмета. В цих періодах в обох частках речення бувають головні, хоч між ними інколи трапляються й додавальні речення, умкнуті всередині їх, або причеплені до їх збоку. Наприклад. На останній виставі картин художник, один з тих, котрі виставляли свої картини, стояв непорушно перед чудовою картиною „Осінь на **Дніпрі**“ і не міг одвести од неї очей: але якісь нетямлячі в цій штучності нічогісінько тільки зирнули на ту позовклу „Осінь“, навіть не спинились перед нею й побігли дивитися на портрети панів, дуже гарних.

Порядковими періодами звуться такі періоди, в котрих викладаються якісь події й випадки в тім порядку, в якому вони діялись або траплялись один після другого. Частки їх зв'язуються до купи порядковими союзами: **спочатку, спершу, потім, далі, згодом, потім згодом, переходя, і** в останній частці трапляються союзи замикальні, — **врешті, нарешті**, котрими ніби замикається довгий період на його кінці. Часом порядкові періоди зв'язуються в частках союзом **коли** (когда), котрому відповідає союз **тоді**. Наприклад. Коли великий київський князь святий Володимир охрестився в Херсонесі в Таврії в Криму, чи в Корсуні, він, вернувшись до Києва, спершу звелів охрестити своїх дванадцятьох синів в тому місці, де в наш час стоїть старовинний пам'ятник християн киян над Дніпром с криницею в йому; потім згодом звелів усім киянам зібратись на березі річки Почайни, котра тоді вливалася в Дніпро трохи нижче од цього пам'ятника, бо вона текла з Оболоні саме там, де теперички тече Новий Дніпро попід Подолом; а врешті всього звелів грецьким священикам, котрих він привіз з собою с Корсуня, щоб вони охрестили усіх киян; і ті священики, котрі розділили людей на опрічні нарізні купи, давали кожній купі одно загальне задля усіх ймення й охрестили на такий спосіб заразів усіх киян 1988 року.

Спиняльні значки в періодах.

§ 27.

1). Як у періодах обидві половині, підвищення й пониження, зв'язуються парними союзами, прикладом: **коли-тоді, як-тоді, як-так** і т. д. тоді всередині ці обидві частки найчастіше одділяються двоєточкою; а як в будлі—котрій половині трапляється чимало додавальних речень сукупних (слитных), та ще й поширених, то такі речення одділяються одно од одного точкою з запятою. Наприклад. Як священний обряд христіння вже скінчився, як грецькі священники вже подавали християнські ймення усім опрічнім купам київських городян: тоді князь Володимир, що стояв на горі й дивився на охристіння усіх киян, на радощах та з захватом у душі, здійнявши руки й подвівши очі до неба, голосно промовив молитву.

2). При парних союзах в періоді часом обидві половині одділяються точкою з запятою; тоді речення, котрі входять в котру-небудь половину періода, одрізняються одно од одного запятою. Це буває тоді, як ті речення невеличкі. Таксамо ставляються значки спиняльні в періодах супротивних та порядкових, де в підвищенні й у пониженні початкові речення бувають головні з усяковими додавальними. Наприклад. Ми сливе нічого не знаємо за тих князів на Київські та Галицькій давні Русі, котрі князували ще до прихода в Київ варяжських князів; але вони були, бо за це свідчать згадки в літописях, що вони були на Поліссі й навіть були раді, як Батиева татарська орда распудила їх в час свого нападу на Чернігов та на Київ 1241 року.

В наш час у пісьмеників трапляються в їх утворах усі ці періоди, але вони бувають невеличкі, коротенькі, не закидані всередині багатьма додавальними реченнями. Утвори, писані такою періодичною мовою не легко читаються. Тим часом у передніших старовинних пісьмеників траплялись такі довгелецькі періоди, котрі обважнювали їх періодичною мову так, що мова виходила **важка**. І такі їх писання дуже трудно читати й слідкувати за змістом і течією напханих усяких думок, мислів та картин природи, що вони обмальовують в розтягнутих довжезних періодах.

ЗРАЗЦІ Й ПРИКЛАДИ РЕЧЕННІВ.

§ 2.

Настала весна. Загремів грім. Пішов дощик. Зацвіли сливи, вишні. Небо стало синє. Защебетали пташки. Затюхав соловейко, а зозуля закувала. Трава зазеленіла, а ліси були чорні. Бруньки розпукувались, і зібрость укрила груші та яблуні. Брость на лісах густішала, і листя вилазило з бруньок.

Дитина єсть людина. Я ще був хлопцем, а сестра була тоді вже дівкою. Ми були жваві, і мати була проворна, а батько був сумний. Мати була працюовита. Вона часто міні казала: ти еси ледащо.

Наш батько виставив весною уліки в пасіці в садку. Зелені верби за пасікою наче вкрились бджолами. Жваві бджоли почули мед на бруньках, і бруньки неначе обліпились бджолами. Голосний жайворонок ніби висів над вигоном, а його маленькі крильця тріпались у синьому небі. Чом ти, сину, не сидиш у пасіці?—Дочко! біжи лиш у пасіку та подивись на вуліки.—Нема, мамо, часу!—Ой Боже наш милий! тобі все нема часу. Дай, Боже, батькові вік довгий та щасливий! то в нас усе буде гаразд.

§ 3.

Чередник погнав на поле корови, вівці, свині й поросята. Игор, Святослав, святий Володимир, Ярослав Мудрий були великими київськими князями. Давні козаки обороняли Україну од нападу поляків, кримських татар, турків і молдаван. Чумаки колись їздили мажами в Крим по сіль, на Дін по рибу. Вони привозили на Україну чехоню, тарань, оселедці, а часом і осятрину. Молодиці, чоловіки, діди й баби ходять на прощу в Київ, у Почаїв на Волині, в Чернігов та в Білгород. Червоний, зелений та синій колір кращий, ніж жовтий, білий, чорний і рудий. Рушіння птиць швидче, ніж рушіння животин. Птиці ходять, скачуть, бігають і літають, а животини тільки ходять або бігають. На небі збираються чорні хмари, миготить десь блискавка. Певно буде чвара (гроза) або залива.

§ 4.

Кожна людина повинна працювати. Праця дає хліб або гроші на хліб та на всякий вжиток в житті. Я був у багатьох селах та містах, а ви, діду, сидите в своєму селі й не бачили світа! Розгніваний кричить, аж верещить. Добрий для кожного приємна людина. Багатий не розуміє вбогого, а здорові не втямлять горя недужих. В дощову хвилину не добре косить та громадити (замість косовиця та гребовиця). На землі погано лежать і спати (замість лежання й спання). Читати дуже приємно (замість читання). Найважче косить у велику спеку. Пішло на поле с косами шість душ, а з грабками десять. **Коли, як, хоч** належаться до союзів, а **од, об** — до предлогів. Останні будуть першими, а перші останніми, сказано в Св. Пісмі. „Ой гвалт“! наче вдарило міні в вуха. Мабуть хтось тонує у Росі й кричав гвалт!

§ 5 і 6.

Запорожський отаман Іван Сірко на чайках доплив з запорожцями до Криму, вночі кинувся в татарське місто Кафу, знайшов українських селян та козаків полоняників, закованих у кайдани, пороспилював кайдани. Запорожці посадили полоняників у свої чайки (здоровецькі човни), підпалили місто й утікли на море, визволили силу полоняників і вернулися на Україну. Кожна людина не ворог собі. Голод єсть велике лихо. Одчай єсть смертельний гріх. Я був хлопцем, а теперички я дорослий парубок. Усяка кривда є гріх *). На Україні земля чорна, а в Семиріченські області сіра, мов попіл. В Марокко в Африці земля червона. Золоті Ворота в Києві це остача старовинної брами й церкви у валу (потім згодом розкопані і зведені). Ми (єсть) посланці од турків. „Ой сестрице наша! та тепер ти не наша (весільна пісня). Мій менчий брат був студентом тільки три роки. Лисичка — сестричка хап качку в гнізді! а вовчик — братік хап лисичку с качкою в щелепах! та й іззів і лисичку й качку. Я напитую собі роботи. Подай міні води! Ба-

*) Неможна писати так: усяка кривда є **гріхом**: моя дочка є ще дівкою, а син єсть хлопцем.

гаті нехтують убогих. Шкодливі коти часто роблять шкоду в хаті. Поміркована людина добре робить усяку роботу, а в школі пильнує за науку. Субота (єсть) не робота, а якесь вештання та тупцання й прибірання в хаті. Хлопці печерували раки під камінням та корчами в Росі, а рибалка ловив карасі в ставку. „Ой полину, полину добувати талану. Усю землю ізійша, а талану не знайшла; тільки знайшла долину й материну могилу“ (народ. пісня). „Шукав долі в чужім полі, та там і загинув“. У старої людини питай поради. „Один у другого питаєм“ (Т. Шевченко). Питаю тебе, а ти не обзиваєся. Чередник опівдні погнав до води напувати корови та вівці. Неруш чужого добра, не бери навіть чужого горщика, а бери свій горщик, свою миску та ложку. Не купуй хати, купуй сусіда (народ. приказка). В нас нема жита, не буде й вівса та гречки.

§ 7.

„І широку долину, і високу могилу, і вечірню годину, і що снилось, говорилося, не забуду я“ (Тарас Шевченко). „Ой не шуми, луже, зелений байраче! Не плач, не журися, молодий козаче!“ (народня піс.). Зелена ліщинонько! чом не гориш та все курися? Молодая дівчинонько! чого плачеш та все журися?“ (народ. пісн.). Незачесана, ростріпана людина для всіх неприємна. Минувшє мокре літо збавило мою пшеницю в копах і на покосах. „Ой казали добрі люде, що мій батько в гості буде“ (народ. пісня.) „Кому перша чарка, тому й перша палка“ (народ. приказка). Інче діло махати косою, инче діло сидіти та книжечку читать. „А шість синів косить, а чотирі молотить; а два дома годую та в салдати готую“ (народня пісня). „На Сіянські горі, на святі землі церковця стоїть. А в ті церковці аж три віконці. В перше віконце та світить сонце; в друге віконце та світить місяць; в третє віконце—та ясні зорі“ (колядка). Світ **їх** осяяв усю гору. Старший син хазяїна (замість хазяїнів, на питання **чий?**) вмер напрасною смертю в жнива під полукіпком, а менчий син таксамо вмер нагло, напрасно (несподівано) на току: чогось зблід на виду, впав та й помер і цей наглою смертю. Батькова надія на **їх поміч** пішла марно.

А старший син був чоловік зовсім здоровий на взір, поставний, плечистий, з румянцями на виду, з веселими очима, чорнобривий, з довгими вусами. Ярославові, великому князеві київському, синові св. Володимира, спала на ум думка збудувати великий Софіївський собор у Києві на майдані недалеко од високого насипаного вала з мурованою брамою в валу проти самого собора. Храми, цеб-то церкви та собори, будувались багатими людьми, князями, гетьманами та козацькими полковниками.

§ 8.

Варяжські князі Рюрик, Синеус та Трувор прийшли зза моря в 862 році після Різдва Христового й стали князями на Русі в Новгородському краї. Олег, певно родич або опікун Рюрикового сина Ігоря, прибув до Києва, де вже князували Аскольд та Дір, таксамо варяги зза моря, звелів побігати Аскольда й Діра, а сам оповістив себе князем й осівся на князування в Києві, поки виріс Ігор. Боярин Добриня, дядько св. Володимира, поїхав з священиками в Новгород для росповсюдження християнської віри й задля навертання идольців волхвів, цеб-то жерців, до християнства. Идольці волхви с причини своєї темноти не зрозуміли християнської віри й звали себе чарівниками. Варяжські воїни їздили аж у Цареград, теперішній Константинополь на військову службу в византийських грецьких царів. Українські прочани ходять на прощу в Київ і навіть їздять в Єрусалим задля спокутування гріхів і задля спасіння душі. Рибу ловлять в річках та ставках на всякі способи: і удками, і волоками, і вятірами, і сачками та вершами. Ворони, галки та голуби люблять літати гуртами та зграями та крутиться в повітрі густими кружалами. „Чом, чом не прийшов, коли місяць ізійшов?“ (народня пісня). „Ой луже, луже, зелений дуже! Я ж по тобі, луже, не нахожуся? (народня пісня). Скачи, враже, як пан каже! (народ. приказка).

§ 9.

І шумить, і гуде в небі: мабуть дощ незабаром буде. Влітку в петрівку зоряє й світає дуже рано. „Світилка — шпилька при стіні, а на йїі сорочка не йїї: то тиї

баби, що в шпиталі. Прийшла та баба, торкає. Скидай сорочку: (бо) смеркає“ (весільна пісня). „Захотілось в петрівку мерзлого“ (народня приказка). Не спиться міні, бо думи не дають заснути. Ідеш, ідеш до Києва, то здається, і кінця дорозі не буде. Вже давненько казали, що буде велика війна. Нам можна робить тоді, як напитаємо собі роботу будлі — де на сахарнях. В нас зосталося трохи житнього борошна, а пшенишного нема в коморі й жмені. В ставку намочено багацько конопель. На ярмарку багацько усякого народа, не було тільки циган с кіньми. В старих людей звичайно ноги трудоватіють, а в молодих цієї слабости не буває. Дідів трудить важка робота й далека дорога.

§ 10.

Ішов Кобзарь до Києва
Та сів спочивати.
Торбинками обвішаний
Його повожатий.

Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзарь
„Исуса“ співає.

* *

Вітер в гаї не гуляє,
В ночі спочиває;
Прокинетися, тихесенько
В осоки питає:

„Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? хто се?..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..

* *

Хто се, хто се?“ тихесенько
Спитає — повіє,
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

(Шевченко. „Утоплена“).

* *

Не для людей і не для слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя.

Ой тумане, тумане,
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Оттут серед лану?

(Тарас Шевченко).

§ 12 і 13.

Спаси нас, Боже, од огню, меча, нападу чужоземців! „Світе мій ясний, світе прекрасний! як на тобі важко жити“ (народня пісня). „Ой не світи, місяченьку, не світи нікому! тільки світи козакові, як іде додому“ (народн. пісня). „Калино — малино! чого в лузі стоїш, чом не процвітаєш? Чи суші боїєся, чи дощу бажаєш?“ (народн. піс.). Борони нас од напасти, Боже!

Річки Дон та Кубань вливаються в Азовське море. Володимир Мономах, великий князь київський, був вчений. Ганна, третя жінка Богдана Хмельницького, була поважна й дуже розумна. Козі — дерезі, півбока лупляні, не поталанило в лісі. Вовкові, цьому лютотому ворогові овечок, часом не щастить на його вловах од швидких цибатих хортів. Леви, тигри, леопарди, вовки звуться хижими звірями. Хлопці пастушки часто бачать гадюк, ужів, ящірок та польові миші. Велика буря і свистить, і гуде, і стогне, і реве. „І шумить, і гуде, дрібен дощик іде“ (народ. пісня). А ворони, старі жони, пішли танцювати, а крюк та за дрюк, — пішов підганяти; а синиці по полиці ніженьками туп — туп“ (народня піс.). Одні балакають та розмовляють швидко, а інші запикуються та розмовляють помаленку. Еге, бувають такі люде?

(Школярі повинні самі поставити спиняльні значки).

„Червоная калинонька білее деревце“ (народ. пісня). Велика залива й повіддя зносить млини вириває греблі несе млинові колеса снопи копиці сіна соломі дошки та дрова. Усі люде мають розум але в однієї людини розум менчий а в другої більший і гостріший. На нивах ростуть жито пшениця просо гречка овес ячмінь коноплі льон та квітки. Роби небоже то й Бог допоможе. Небіж Петро син моєї рідної сестри вже ходє до школи й трохи вміє читати прозірні книжки (з великими буквами). В неділю ми гуляли на вигоні на полі над ставком коло млина й на цвинтарі але не лазили на дзвіницю титар не пустив і заборонив лізти. В хазяйновитого статковитого чоловіка в схованці все вози борони рало плуг истик занози й ярма. З війни або не вернуся додому або вернуся с хрестом та медалями на грудях

за сміливі вчинки. Десь у Турції казав міні вчитель йдуть великі баталії. Оджеж він правду казав бо й батько те ж саме каже. В Галичині як пишуть в газетах теперички настав голод та помірок пішов по людях а може й якась пошесть.

В нас на селі на кутку Масюківці трапилась уночі велика пожежа, і в людей погоріло сливе все: хати, клуні, повітки, хліви, кури, свині й гуси. Український народ склав багацько чудових пісень, як от: „Гей не дивуйте, добрії люде, що на Україні повстало“! „Ой на горі та женці жнуть, а попід горою долом долиною козаки йдуть“, „Ой зійди, зійди, ясний місяцю, як млиновеє коло!“, й інші. Небіжчик Карпенко — Карий (Тобілевич) написав для театра „Савву Чалого“. Ми на Великдень не лазили на дзвіницю й не дзвонили: титар не пустив. Як орали в хуторі, не йіли сливе цілий день: харчі не стало. А мати (як ми дізнались за це потім згодом) нездужала цілий день. В нашого престарезного діда і хата, і комора, і клуня, і повітки, — все було таке саме, як і в нас.

§ 14.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горою філю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де — де виглядає,
Неначе човен в синім морі,
То виринає, то потонає.

Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів.
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен разураз скрипів.
В таку добу під горою
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Шось біле блукає.

(Тар. Шевченко. „Причинна“).

Раз ми заблудились у лісі й вийшли до Росії. Рибалка подає нам човна, і ми сіли в човен і перевезлись до млина. Рибалка знов сів у човен, і філі під човном пішли кружалами по гладенькій воді. Рибалка закинув невод у воду, і невод потонав у воді й спускався на дно. На роковий ярмарок на Спаса в містечко Білу — церкву крамарі навезли силу усякого краму: кушнірі навезли цілі хури жіноцьких і чоловічих кожухів з смушевими викладчастими коміями; крав-

ці порозвішували на шнурах меж возами жупани, жупанки, піджаки та свити; чоловіки понавозили цілі хури цибулі й усякових огородніх овочів; ганчарі повиставляли усякий посуд на землі та на рундуках, в ятках і на столиках, і рядом з ними на довгелецьких рядках столиків продавалися груші та стиглі ранні яблука.

В нашому селі храм на Спаса. На селі люде приказують: „де храм, то й ми там“. Задзвонили на службу Божу. Люде наче посипались по вулицях до церкви. Поронщик ледві встигав подавати порона на другий берег Росі. Люде стовпились натовпом на гатці й під яткою в тіні. На вуличці до цвинтаря стояли кінні вози. Понаїзжали прочани з ближчих сіл говіть у наші церкві. Стало коло цвинтаря неначе зовізно, мов коло млинів, або коло питля. Понаїзжали багатирі в синіх суконних жупанах та їх жінки багатирки в блакитних літніх жупанах, в червоних сапаянцях (чоботях) та в добрих товстих намистах (кораллях). Тислись у цвинтар усі: і чоловіки, і баби, і діти. В великі й просторні церкві не змістились усі: найшло надто багацько людей. Пани й панянки з сахарні та з суконної фабрики ходили по цвинтарі й гуляли. Чом пак ви не йдете в церкву? — питаю я в їх. — „Бо неможна протиснуться: народа сила!“ — одповідали вони міні.

„Де ти бродиш, моя доле? не докличусь я тебе. Чи на морі із купцями ти торгуєш бариші? чи на небі з зірочками ти регочесся вночі? Ой доле, моя доле! не докличусь я тебе“ (народня пісня).

Зразці й приклади на усякові додавальні речення й на періоди.

§ 15 — 26.

Англія єсть держава, котра має найбільше за кожну велику державу усякових кораблів, бо ця держава на великому острові. Англія єсть держава, маюча найбільше кораблів за кожну велику державу. Найбільші кораблі, що (котрі) в сучасну нам войну вийшли в море, були англійські. Є багацько мореходців, котрі обїхали усі моря й великі окіани й бачили холодні краї з обох боків землі на північ і на

південь, де (в котрих) пів року буває літом день, а пів року взімку буває ніч наперемінку кругом північного та південного **бігунів** (чи **полюсів**). Хто дбає, той має (народ. приказка). Хто мовчить, той двох навчить (народ. приказка). „Той, хто не маже, той дуже скрипить; хто не лукавить, той ззаду сидить“ (Іван Котляревський. „Наталка Полтавка“). Хто рано встає, тому Бог дає (народ. приказка).

Поміркована й тямуща людина та, чие (котрої) хазяйство йде дуже добре. Деякі мандрівці були в тих краях, де (в котрих) не буває зими, не буває снігу, де (в котрих) листя з дерев не обсипається ніколи, де (в котрих) ніч буває 12 годин і день таксамо 12 годин цілий рік, де двічі на рік сіють пшеницю, і буває двоє жнив (в Азії в Індії, та в Америці), Чоловікові, хоч раз піддурившому будлі — кого, вже не ймуть віри. Чоловікові, котрий (що) хоч раз піддурив будлі — кого, вже не ймуть віри. Нам добре відомий той край, (в котрий) куди йїздять слабї люде на минеральні води (теплі води) лічитись, або на поправку здоровья. В людей, котрі багацько ходять, або були довго слабї, трудіватіють ноги на старості літ. Те, що ти побачиш за гряницею, припаде тобі до вподоби. Чого ніколи не бачив, за те ніколи не говори. Я був у тих краях, звідкіль (с котрих) ти недавнечко вернувся додому.

Я добре знаю, що не побачу тебе в садку. Та колиб я й знав, що ти там будеш, то не пішов би туди, бо не хочу, щоб зустрічатися с тобою. Я думав, що побачу тебе на гулянці (Я думав побачить тебе на гулянці), а ти й не прийшов. Міні часом привижувалося смерком, що ніби хтось стоїть за вікном непорушно й заглядає в вікно. Міні здалося, що то злодій закрадається й має на думці виставити вікно й улізти в хату. Усі сподіваються, що колись таки буде кінець цій страшній війні. Ми сподиваємось кінця цієї страшної війни. Ми вгадуємо, чого бажають школярі. Ми вгадуємо сподівання школярів. Кажуть, що в дощовий рік завжди буває гарний врожай хліба. Не всім відомо, що чисте повітря в хаті спріє людському здоровью й потрібне для людського життя, як хліб та вода.

Коли на небі гремить страшний грім, тоді неможна
 ставати під високими деревами, бо грім б'є (блискавка па-
 дає) на те, що навкруги в околиці найвище й притягує до
 себе блискавку. Поки над селом йде чвара (гроза), поки по-
 близу гуркає страшний грім, поти треба держать вікна й
 двері зачиняними, бо блискавка потрапляє в одчиняні вікна,
 де буває тяга пронизуватого вітру. Коли ми прибуваємо в
 місто, тоді починаємо швендять та ходити по крамницях та
 по ярмарку. Прибувши в місто, ми починаємо швендять та
 ходити по крамницях та по ярмарку. Вернувшись з череди,
 худоба й коні никають по дворі або по загороді, поки поза-
 ганяють їх та дадуть коням сіна або оброку. Доти ходитиму
 до сусіда, доки він верне міні позичені на минувшому тижні
 гроші. Зайшовши до кума в гості, ми були ладні гостювать
 у його хоч до півночі. (Як зайшли ми до кума в гості, то
 були ладні гостювати в його хоч і до півночі). Дощику, до-
 щу! йди там, де тебе просять; а він іде там, де сіно ко-
 сять (народн. приказка). Ніколи не йди в гості туди, куди
 тебе не просять; а там, куди тебе запрошували, привитають
 ласкаво й будуть тобі завжди раді. Там, де живуть в Афри-
 ці чорні люде, котрі звуться неграми, дуже душно й гаря-
 че і влітку і взімку, бо там не буває зими.

Шуляк (шуліка) кидається на курчята так швидко і
 вмент, як куля летить з рушниці. Як ластівка лине швидко
 в повітрі, так швидко біжить і плигає зайчик, неначе сам
 себе кидає уперед своїми довжезними задніми ніжками. Мов
 той швидкий вітер кидається на копи, так швидко вмент
 вискакує зза кущів хижий лев і в одну мить хапає зубами
 за шию дику козу або й вола. На святках люде спочивають
 білше, ніж у будень. Погнала невістка корови в діброву
 спотикаючись, на гострі скелі натикаючись (народ. петрів-
 чана пісня). Є багацько людей, котрі люблять читати книж-
 ку, лежачи в садку під грушею або під вишнями „Йде не-
 вістка плачучі, а свекруха скачучі“ (народн. приказка). По-
 бігли лошята на вигон, хвицаючи високо задніми ногами на-
 radoшах, а вівці посунулись похнюпившись. Діти часом сва-
 ряться жартуючи. Жартуючи, базікаючи та регочучись, ніколи
 не зробиш гаразд діла, бо на діло не звернеш пильної вва-

ги й тільки поспуєш роботу, бо кожену роботу треба робить вважливо, коли наважився зробити її до кінця. Наша земля кругла, бо ті мандрівці, що наважились обїхати усю землю навкруги, плывуть на кораблі з Європи все **на захід сонця** до Америки, а од Америки все далі, все на захід сонця, а вертаються назад **од схода сонця** в те саме місто в Європі, звідкіль вони одпливли, тільки вже з другого супротилегного боку. На землі по всіх місцях день змінюється на ніч через те, що земля обертається й крутиться на свої осі, як от крутиться колесо на осі, і вона повертає один бік до сонця, а другий бік у свою таки тїнь од себе наперемінку, і її тїнь достає аж до місяця й затїнює місяць своєю круглою тїнню, од чого й буває затемнення місяця.

Люде їдять та пють не задля того, щоб наїдаться та напиваться, а задля того, щоб животїть на світі. Кажуть у приказці: ми їмо, щоб жити, а не живемо задля того, щоб їсти. Багато людей їздить за границю задля того, щоб шукать ліків на мінеральних (теплих) водах; але ще більше людей їздить за границю, щоб вчитись в тамтешніх школах та набїратись науки й розуму. І справді, безліч молодих людей їздить в заграничні вищі школи для науки.

Як молоді ластовинята, в котрих вже вирости крильця, все лїнуть до свого гніздечка, все щебечуть та крутяться коло хати, де під стріхою зліпляне гніздечко, все крутяться коло своєї матері ластівки: так дрібні діти все горнуть до матері, все бігають коло неї та щебечуть, питаючись то за те то за се, ніби і розважають себе, і звеселяють матір своїм щебетанням.

Мов та куля, пущена з здоровецької гармати, недавнєко видуманої за границю, летить неймовірно далеко й швидко аж за п'ятнадцять верстов: так швидко, та ще й на кілька раз швидче земля обертається на рік один раз кругом сонця, ще й веде за собою невеличкого місяця, котрий таксамо швидко обертається кругом землі. Але він не обертається сам кругом себе на свої осі, як от земля, через що люде бачать тільки один його бік, повернутий до землі, а другого боку зовсім невидно людям.

Хто почуває в своєму серці ласку й любов; в кого є сумління в душі й почування добра й правди: той буде справедливий в усіх своїх вчинках; той не буде одопрічнюватися й одрізнятися од людей убогих, покривджених, од усяких страждеників в житті, бо в такої людини неначе в серці та в душі лежить закон правди, добра, любові й справедливости до всіх людей, котрі животіють на світі по всій землі.

Добрий кміта все прикмічає в житті, в книжках, в науках, все постерегає, всім цікавиться, ніби все складає в свої пам'яті, де це все знаходиться, неначе в схованці; а некмітлива людина нічого не примічає, ніби до неї ніщо не стосується, і вона навіть не любить читати книжок та їй недуже-то й дбає за свої хазяйські справи і в дворі і на полі.

О, Боже мій милий!

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:

Хочеться дивитись, як сонечко сяє,

Хочеться послухать, як море заграє,

Як пташка щебече, байрак гомонить,

Або чорнобрива в гаю заспіває.

О, Боже мій милий, як весело жить!

(Тарас Шевченко).

Білка.

Вовк лежав під деревом і спав. Білка стрибала по дереві й упала на вовка. Вовк прокинувся і хотів їй зісти. Білка почала його прохати: „Пусти мене!“ Вовк сказав: „Добре!“ я пушу тебе, тільки ти скажи міні, чого ви, білки, такі веселі. Міні завжди нудьга, а ви все там угорі граєтесь та стрибаєте“. Білка одказала: „Спершу пусти на дерево, тоді й скажу, бо я тебе боюся“. Він був тоді не голодний і пустив її.

Білка вибігла на дерево та звідтіля й каже: „Тобі тим нудьга, що ти злий. Тобі злість повсяк-час серце палить. А ми веселі тим, що нам ніколи не хочеться зла робить.“

П'ЯТНИЦЯ.

Десь-то лисиця назнала в лісі вовківню, і там мясо було покладяне для принади. От вона, як там ни хитрувала, та не зуміла вхопить те мясо. Ото вона й пішла собі. Аж вона незабаром зустріла вовка та й каже: „Вовчику-братіку! я знайшла мясо, та міні гріх їсти, бо сьогодні—п'ятниця“,—каже вона, та аж зітхнула. Ото вона й привела туди вовка та й показала. Вовк зараз туди тиць та й усунув свою морду, а тут дуб і потяг його вгору, а його так і вхопило за шию, неначе обценьками. Вовк повис, а мясо впало. Тоді лисичка хап мясо! сіла та й їсть.

— Лисичко-сестричко!—каже вовк:—аджеж ти казала, що тобі гріх їсти мясо, бо сьогодні п'ятниця.

— Е! то тобі тепер п'ятниця, бо ти дригаєш ногами й не достанеш до землі,—каже лисичка, наївшись усмак та облизуючись.

Кріт та орел.

З далекого краю якось прилетів орел та орлиця, і почали вони будувать гніздо на самім вершечку гіллястого старого дуба. Під тім дубом жив кріт у норі, в котрі давно зробив своє житло. Він промовив до орла: „Пресвітлий орле! не мости гнізда на цьому дереві, бо в його в землі струхлявіло та погнило багацько коріння“.

— От богзна—що ти кажеш. Щоб я, орел, я, цар—птиця, та слухав сліпого крота,—каже орел.

Ото вони помостили гніздо, орлиця нанесла яєць і добре висиділа орлята. Якось раз орел полетів за поживком для орлят, а як вернувся орел, то побачив поваленого вітром дуба, а під дубом лежали роздавляні дубом орлиця та орлята.

— Оджеж я був нерозумний, що не домитикувся й не стямкував, що кріт давав міні добру пораду,—промовив орел та й полетів в далекий край, жалкуючи, що знехтував раду маленької, але досвідної животини.

Я
дасть д
ливіша

Свиня.

Свиня у панський двір залізла,
 Посновигала там
 По всіх кутках,
 На смітнику кісток погризла,
 Полежала в багні,
 Як слід свині;
 В гної куйовдилася пикою своєю.
 Та із гостей ізнов прийшла
 Така ж, як і була,

— Свиня, свинею.

От став свинарь їй питать:

„Що, свинко, бачила ти в пана?
 Чи добре там гостювать?

Яка тобі була там шана?..

Я чув колись, що у панів,
 Срібло та золото скрізь сяє;

Що буцім—би пани там добре живуть
 Та солодко їдять і пють“.

— „Та де там воно є!“—свиня йому мовляє,—

— „Брехня! не слухай! Я ж була
 І їла, і пила,

Всі заходеньки обходила,

І смітники
 І куточки,

А доброго нічого там не вдріла.
 То тільки вигадки дурні“.

Байка Л. Глібова.

Мавпа (обізяна).

Якось раз Лев зібрав усіх звірів й оповістив їм, що дасть дарунок ті матері, в котрій дитина найкраща, найвродливіша. Звірі й зібралися. Кожна мати думала собі, що їй

припаде дарунок, кожна з їх і не вагалась у тому в свої думці, що її дитина найкраща од усіх. Вкупі з инчими й мавпа принесла своє малесеньке кирпате та вухате мавпинятко. В його обличчя було голе й усе неначе поморщене. Лев і всі звірі почали глузувать з мовпинятка. Тоді мавпа промовила:—„не знаю, чого ви усі глузуйте з моєї дитини. А міні здається, що моя дитина найкраща од усіх ваших дітей!

Лисиця та сова.

Раз якось, як вже добре смеркло, сова сиділа в лісі на дереві й угляділа лисицю, котра швиденько бігла проз дерево, ніби поспішала кудись на роботу. Сова вгляділа лисицю, та й питає:—куди це ти, лисичко, біжиш так швидко, неначе за тобою хорти гоняться?

— Та це я біжу на влови, бо за день так виголодалась, аж живіть стягло, аж шкура болить. Може десь натраплю на гніздо дикої качки або вгляжу гніздо з молодими качинятами,—каже лисиця.

— Йїж собі на здоров'я усякі пташинята, тільки моїх, будь—ласка, не зачіпай,—обзивається сова.

— А які ж твої діти? Як я їх упізнаю? бо я й досі не бачила совиних дітей,—питає лисиця.

— Мої діти найкращі од дітей усіх птиць. Як натрапиш на їх, то знай за це й не зачіпай їх,—каже сова.

Може через годину або й дві лисиця вертається з вловів поїд тим таки деревом. А сова питає:—а що, бачила моїх дітей? Там такі гарні, що кращих і на світі нема.

— Та я знайшла якісь пташинята, та такі погані, що я ніколи ще не бачила таких поганих, та й поїла усі,—каже в відповідь лисиця.

Сова вертається додому, аж бачить, що од її дітей сталося тільки пір'я та лапки, так показяйнувала лисиця в совиному житлі.

Значіння слів: баня, банька, банить.

Баня, по-український — баня, лазня. Слово лазня, котре в наш час вживається в українській народній мові, перейняте з польської мови. Занесли це слово на Україну польські євреї, котрі посовувались в наш край з Польщі. Відомо, що сливе в кожному українському містечку євреї мають свою лазню, і певно вони будували ці лазні вже давно, ще як жили поблизу од римлян у Провансі коло Марсея, а од їх перейняли це слово й селяни на Україні, і за ними пани. Слово баня дуже давнє, бо воно вживалося ще за часу київської княгині святої Ольги. Відомо, що літописець Нестор записав в свої літописі в одинадцятому віку мабуть народні давніші перекази, як княгиня Ольга помстилася над древлянами (сьогочасні волинці на Поліссі на північні Волині) за те, що вони вбили її чоловіка, князя Ігоря Рюриковича, котрий брав з їх певно великі податі. Княгиня Ольга загадала **натопить баню**, запросила древлянських посланців в баню, щоб вони передніше обмилися в бані (певно в теплом купілі) після далекої мандрівки. А як вони ввійшли в баню, Ольга звеліла замкнуть двері й підпалити баню, де посланці й згоріли живцем.

Старовинне слово баня животіє в народній мові й у наш час. В Канівському повіті я чув в містечку Стеблеві таку пісню: „Хлопці баню робили, дівки парилися. Хлопців парші напали—дівкам жалілися (або скаржилися, — це пізніше слово польське). В наш час, як кожному відомо, банями звуть верхи на церквах (куполи) з віконцями, або без вікон.

Чудно й дивовижно в наш час стямкувать, як стосуються бані на церквах до бані—лазні, в котрі люде миються й паряться. А тим часом з плином часу народня мова змінюється так, що такі причини стосунків цих предметів, ніби неоднакових, колись в давню давнину були, але при утворінні народніх назвищ тільки **в мові**, як ще складалася й повнішала мова, і виникали нові слова і тоді, як і теперички в наш час виникають і складаються в народній мові нові слова й досі, бо народня мова й досі розвивається й стає багатіша на слова.

Слово **банька** має таке саме значіння, як і слово **буль-на**, цеб-то (звуконідробне буль, буль, буль, бань, бань) пухирі, що бувають найчастіше на воді, або од мила, як оджи-мають плаття (чи сорочки) в лузі або в намилиному окропі. Кажуть на селі так, як часом потонає людина, або худоба: сів на дно, бо вже баньки (або бульки) дме, цеб-то з живої животини вже виходе з грудей останнє повітря, котре ви-скакує на версі води в формі круглих пухирів, і при тому **булька** чи **банька** булькає й лускається, аж булькотить. З цієї причини з'явилося у мові багацько слів, назначуючих предмети круглі, маючі форму баньки й бульки, як от, на-приклад. бульба — велика картопля, бульбаньки на картоплі, булькотать, булькать, бубка, буба (горох) і все кругле—бу-бон, бублик, булава та **булка** (дерев'яний м'яч), в котрій грають хлопці на льоду голоцику, не потрушеному ще снігом, на Росі, переганяючи булку палицями—гилками одні з одного боку, а другі од другого берега,—і великоруські булка—паланиця і банка, та українська банька скляна кругла, бо в ста-ровину були колись пляшки зовсім круглі, як опука, з ма-ленькою коротенькою шийкою. В Васильківщині й у наш час звуть ту тикву, в котру беруть люде воду на поле, не тиквою, а **буньою**, цеб-то булькою, банькою. В Канівщині звуть тиквою гарбузець круглий з довгою шийкою. Ці тик-ви мають дуже міцну шкурку, і їх видовбують, викидають кишки й насіння. А прочани, як ідуть до Києва на прощу, причеплюють ці тикви на мотузці до пояса, як дуже леге-нькі, мов пір'їна, і в дорозі на спочинку коло криниць п'ють ними воду ще й набірають трохи води в дорогу, щоб у спе-ку напиться і не страждать од смаги. З цієї причини люде дали назвище—тиква й круглому глиняному посуду з вуш-ком, котрий носять з собою за вушко на поле в жнива. Слова тиква (по—великоруському—наш гарбуз), гарбуз, великорус, арбуз (кавун), і певно слово диня занесені з Туркестана, звідкіль до нас і принесене насіння цих усякових рослин певно ще татарами—монголами.

Меж посудом звуть ще здоровецькі й менчі **чавуни**, в котрих гріють окропи для миття посуду й для прання й зо-ління плаття—**баньями**, бо вони круглі, мов водяна банька,

з мале
місць
ють ок
то на
ною па
церков
а посу
ряни,
П
кви с
верхах
тий ба
(маків
ков з
чи бан
на пер
зауваж
лі, а б
назви
мет, с
фора, п
котрий
та руц
ри нас
ніг, як
дому і
ходити
тогляд
тежсам
вважа
ки взя
окропі
баньяка
воді ва
ужива
улітку.
треба с
треба м

з маленьким вузьким денцем. Їїх вживають для окропу замість великих глиняних горшків—золійників, в котрих гріють окріп для зоління плаття в жлукті, й виливають в жлукто на попіл (золу), насипаний зверху на застеляне фантиною плаття (в Черніговщині нема слова попіл (стародавнє церковнослов.—пепел), а замість його вживається слово—зола, а посуваючись далі на північ, черніговці, ці старовинні сіверяни, занесли таке слово в сучасну Великороссію).

Потім згодом вже, як почали будувати християнські церкви з трьома верхами, то зверху ставили покрівлю на трьох верхах круглу, або закругляну, якраз таку, як перевернутий баняк, а на тому банякові ставили ще й круглу баньку (маківку), на котрі вже ставляли хрест. Ці круглі верхи церков з вікнами й без вікон називали банями, цеб—то баньками чи баняками, бо вони й справді своєю формою дуже схожі на перевернуті догори дном баняки та баньки. Та ще треба зауважити, що верхи на старовинних церквах були не круглі, а були збудовані на вісім углів наче кругловато. В цьому назвищі перенесене слово одного предмета на инчий предмет, схожий формою, що зветься на грецькій мові **метафора**, цеб-то перенесіння назвища з одного предмета на инчий, котрий скидається на той предмет або формою, або коліром та рушінням, як, наприклад, кажуть: дощ іде, сніг іде, хмари наступають, неначе люде, хоч у цих предметів немає ніг, як у людей або живих животин, котрі животіють на твердому ґрунті й мають ноги, примитиковані для рушіння, щоб ходити й наступати на когось гуртами. Народ в своєму світогляді часто стежсамлює предмети, схожі по формі, ніби тежсамішні, бо така схожість, сливе тежсамість часом буває вражаюча. Як бачимо, назвище верхів церков наші прапредки взяли од назвища банька або й баняк (посуд для гріння окропів) **по формі** баньки на воді або й горщика й чавуна—баняка... А до будинка для обмивання й купання в гарячій воді взяли назвище **од зміста** баняків—горшків, цеб-то од уживання в банях окропу й літепла для миття взімку та й улітку. Бо й теперички на Україні в Черніговщині кажуть: треба банить миски та й усяковий посуд після їжі, цеб-то треба мити окропом посуд після їжі; час вже банить сорочки та

усяке чорне плаття, цеб-то прать й оджимати в окропі (Ніжинськ. повіт). А в банях банять не миски та сорочки, а людей в гарячі воді, цеб-то миють їх. Слово баня єсть побільшене слово банька (булька) на воді.

В давню давнину з'явилося назвище баня для будинків, де люде миються в гарячі воді, певно од посуду, в котрому гріли колись в давньому Києві окропи для миття, од здоровецьких горшків золійників, круглих, як банька. Може бути, що первопочаткове назвище горщика було слово банька, бо горщики круглі й справді схожі на баньки на воді. І в наш час великорусси звуть **банками** посуд для варення з ягід, або для солоних огірків, котрий в наш час зовсім не круглий, а стовбоватий. Цей посуд буває скляний і ганчарський, глиняний поливний, котрий тепер на Україні зветься слоїками. Але й наші васильківські й канівські ганчарі ліплять ці слоїки і стовбоваті—і кругловаті, бокаті для варення або меду, і виходе й справді ця **банка** схожа на баньку (бульку). Певно і на Великі Русі ці **банки** (слоїки) були в давню давнину бокаті, круглі, як і наші ганчарські слоїки. Я ще памятаю, як в сорокових роках були горшки металічні з червоної міді, а не чавунні. Вони звались не чавунами, а міднями, **мідняками**¹⁾. Такого здоровецького мідняка горщика з вушком та вінцями привезла моя мати, як вийшла заміж, з Лебедина, з Лебединського монастиря (Чигиринськ. пов.), котрого подарувала їй одна її родичка, стара черниця родом з Лебедина, дочка заможного не панщанного козака селянина. Цей горщик у нас вживали, як баняк чи золійник для окропу. Може в давню давнину й горшки звалися баньками, а потім вже стали звать горшками, горнятами—од дієслова горнуть, цеб-то згортать з глини вальок й ліпити горщик. Не без причини ж на Великі Русі й теперички звуть слоїки—банками, тоб-то баньками.

Звідкіль київська княгиня Ольга перейняла звичай будувати бані? Відомо, що по літописі Нестора князь Игорь ніби-то

¹⁾ Словом мідняк звались горшки з червоної міді, і треба одрізняти слово **мідняки** од слова **мідни**, цеб-то мідні гроші, як от, прикладом, гроші срібняки.

їздив на влови десь коло Пскова й побачив у лісі красуню селянку Ольгу. Вона так сподобалася Игореві, що він узяв її за жінку. Але ж, як каже Костомаров в свої історії, правдива, справдешня й дійсна історія Русі починається тільки од часу князя Святослава, її сина. Нестор позаписував багатько народніх переказів в одинадцятім столітті про те, що діялося в Києві передніше на 200 або принаймні на 150 год. Оповідання про події за княгині Ольги про спаланих у бані древлянських посланців, про горобців та голубів с причепленими до їх якимись огнями, щоб попідпалювать древлянські забудування в Коростені, — все це схоже на казку. Протоєрей Голубінський в свої „Історії церкви“ за ці події каже инакше: що Ольга була дочка якогось болгарського князя, і Святослав в час своїх походів на Дунай оженився на Ользі, і вона певно приїхала до Києва, вже буди християнкою, бо вона сприяла християнам у Києві, котрі мали на Подолі свою церкву.

Відомо, що бані були ще в старовинному Римі, превеликі, з басейнами гарячої й холодної води, як терми Каракалли; були бані і в тодішньому Константинополі (в Цареграді в Византії), бо як Іоанн Златоустий в кінці четвертого віку замкнув церкву, щоб не пустить у церкву імператора Аркадія й його жінки Євдоксії, то вже **оглашенні** на прийняття християнської віри мусіли ходять у міські бані чи в купальні й там охрищувались. Княгиня Ольга певно знала за ті бані, пробуваючи недалечко од Цареграда, й веліла збудувати й у Києві баню на цареградський зразець. А з давнього Києва цей звичай посунувся й на північ, як згодом посувались сіверяни (черніговці) та кияни (поляни) на далеку північ. Само по собі зрозуміливо, що ці бані будували тільки багатчі люде, князі та бояри, як і в наш час на Великій Русі по селах нема громадських бань нігде, а їх ставляє задля своїх сім'їв кілька багатирів та багатеньких крамарів, котрі й дозволяють паритись знайомим та приятелям. А прості селяни баняться в натопляні печі, підстеливши соломи на черіні й хлюпаючи на себе гарячою водою. Так баняться й у нас селяни в Радомисльському повіті, певно для ліків од застуди.

З українськими словами баня, банить і т. д. схожі латинські слова:—*balneae*—бані, *balneator*,—баньщик і французькі слова, назначуючі ці предмети, що мають з ними спільний корінь: *le bain*,—баня, купальня (колись це слово з двоєголосною буквою читалось—байн, теперички вимовляється—бен), *le bainoir*—баня, купальня; *baigner*—купать, мить кого, банить (колись читалось—байгнер, теперички вимовляється—бенъє); *se baigner*—купатися, баниться, *baigneur*—баньщик, той, що когось мие, когось банить (колись читалось байгнейр, теперички вимовляється—бонер). Така схожість наших слів з латинськими й французькими виявляє, що прапредки латинців, та й теперішніх французів, цеб-то давні галли, ця частка колись великого племя кельтського, що було широко й далеко розкидане по середині Європі, були колись сусідами племя славянського і прапредків племя славяноруського, цеб-то великоруського й українського, бо славянське племя в давні незапам'ятні часи було осадилось осадами коло Дуная й моря Адріатицького сумежно з латинцями та кельтогаллами, котрі кочували в степах теперешньої Венгрії на Дунаї аж за Карпатськими горами. Як ці галли посунулись далі на захід і оселились в теперішні Франції, Галлію завоювали латинці з Італії, відомі римляни, переселялись в завойований край, в Галлію й змішались з галлами. З цієї мішанки вийшов инчий суцільний народ французький, котрий змішав до купи латинську й свою кельтогалльську мову, переинакшив, поперекручував на свій галльський зразець латинські слова, додавши в цій сукупні нові мові багацько слів своїх старогалльських. В той час, як наші прапредки кочували осадами побіч галлів десь коло Дунаю (а в літописі Нестора літописця записано, що русько-славянське племя прийшло зза Карпат, певно од Дунаю), меж ними та нашими прапредками, само по собі зрозуміливо, не може бути, щоб не було якихсь стосунків в спотичках і битвах на війні, од несподіваного забірання в полон людей, як звичайно поводилось в кочових народів, а може й у торговельних справах, в обмінку худоби, пашні і т. д. Таких слів з спільним корінем є чимало і в українській, і великоруській, і в французькій й латинських мовах, як от шапка—галло—франц. *chapeau* (шапó).

О
україн
нити,
і моча
хах, б
нівськ
кувати
збагну
го гру
тичин
пер р
грибк
мий б
ганча
польс
цебер,
окроп

С
1240-г
на Ук
Волги,
йшла
татарс
не ті
в шат
ку зем
літьби.
парост
Щ
чого ві
людей
і селіт

Од слів банити, баня, банька, баняк вийшло багацько українських слів: багно, — літня вода дощова з грязюкою, багнити, забагняний — замазаний грязею, багnistий (про шлях і мочарі), баюра, (волинське) великі вибої з водою по шляхах, бакаї, бакаї по шляхах, — глибокі ямки з грязюкою (Канівськ. повіт), бакаюватий (шлях), банькатий чоловік, — витрішкуватий, з здоровецькими випнутими, мов у жаби, очищами, збагнуть розумом щось, цеб-то докопаться до чогось до самого ґрунту міцного, а не багnistого, подоліть усякові притичини, великоруське слово **банка**, цеб-то слоїк, котрий тепер роблять стовбоватим, задля варення, оселедців, соляних грибків, що колись певно був бокатий, круглий, такий самий бокатий, які й у наш час ліплять українські ганчарі з ганчарської глини в Канівщині для масла, варення, меду — і польське й українське слово балия, низький та широкий цебер, в котрому оджимають сорочки, цеб-то банять в окропі.

Татари й Литва на Україні чи на давній Київські Русі.

С початку тринадцятого віку після Різдва Христового 1240-го року скоїлося велике лихо на Київські Русі, цеб-то на Україні. Од схода сонця, зза великих річок Дону та Волги, зза великого озера — моря Каспійського, з Азії прийшла на Україну, що тоді звалась Київською Руссю, велика татарська чи, як її звуть, монгольська орда. Це вже були не ті невеличкі орди печенігів та половців, котрі кочували в шатрах по Донщині, отаборились там, нападали на Київську землю й потроху шарпали наші стародавні городи й селітьби. Печеніги та половці були тільки невеличким хвостом, паростком тієї здоровецької татарської орди.

Що то був за народ? звідкіль він прийшов? задля чого він лютував, руйнував міста дощенту й витинав упень людей на тодішні Русі в наших тодішніх містах та селах і селітьбах?

Народ цей звався татари чи монголи. Вони кочували великою ордою в Азії, де теперички Сібір, на південь од Сібіру, на широких без міри степах Монголії, в краї багацько теплішому, ніж холодний Сібір. Печеніги, а потім половці прикочували в Донщину з тих монгольських степів і були тільки кінчиком хвоста великої татарської монгольської орди. Татари зовсім не схожі з лиця на українців, німців й інших європейців, котрі в наш час залюднюють Європу. Це було інше племя, племя монгольське, як от, прикладом, китайці та японці. Вони з лиця не білі, а смуглявожовті: в їх вид широкий, ніс кирпичний та плискватий, рот дуже широкий, очі розсунулись далеко одно од одного, вузькі, неначе осокою прорізані, як у нас кажуть, та ще й лежать навскоси, бо кінчики йдуть угору до висків; лоб у їх вузький, вуха великі, вії великі дуже великі, неначе висовуються до вух, і випнуті; борідка й вусики ріденькі й маленькі, а часом трапляються види й зовсім безбороді. Часом чоловік і жінка бувають так схожі одно на одного, що й одлічки меж ними нема, і трудно домитикуватися, котре з їх чоловік, а котре жінка. На зріст татари не високі, не швидкі на ході, але вони добре їздили верхи на конях, і не тільки вони днювали й часом ночували на конях, без перестанку пасучи свої незліченні отари овець і табуни товару, коней та верблюдів, але й їх дівчата й молодіці, од чого в їх ноги не прямі й рівні, а ободисті й криво вигнуті, щоб добре обхоплювати конячий тулуб. Однак татари були веселі, жваві, проворні, говорючі, охочі до співів, були дерзкі,—довго видержували голод та смагу, мов верблюди, і страшенно любили воюватись та заводиться на війні й войдуватись. Меж своїми людьми вони були чесні, не злодійкуваті, і шатра їх ніколи не замикались. В їх не було злодіїв, бо в кожного були свої великі отари й табуни. За те ж в стосунках до інших народів вони були гордовиті, бундючні, жорстокі й немилосердно вирізували чужих людей, грабували їх маєтності й усяке добро, худобу, коні, гроші і т. д. й руйнували городи й села.

Татари ще не були тоді хліборобами, як були в той час наші предки в Київщині, в Галичині й Черніговському

та Переяславському князівстві. Татари не мали ще ні городів, ні сіл. Вони переганяли свої величезні череди й табуни з одних травянистих степів в Монголії на межуючі з ними дру-гі, де було білше паші для випасу черед та товару, а з чере-дами переходили й самі з сімьями, розбірали свої шатра й перевозили їх на другі луччі й придатніші для випасів місця. Жили вони влітку й взімку в шатрах або в курінях с хворостин та кілків, повбиваних у землю крúжалою і зве-даних до купи вгорі, де була дірка для вівода диму. Шатра вкривали повстю з верблюдячої шерсті, а багатирі всере-дині оббивали килимами для захисту шатрів од вітру, дощу й холоду в негоду й сльоту. Взімку серед шатрів розклада-ли багаття, а дим виходив у вивід угорі. Татарва живилась тільки мясом, яловичиною та бараниною, але вона йїла уся-ке мясо, навіть собачину й кінську здохлятину, йїла кумис та кисляк чи ряжанку (колотушу) с кобилячого молока. Татари були нечепурні, йїли усяку страву руками, обте-рали руки об одежу, хочби вона була й шовкова. Надівши нову одежу, вони йїї ніколи й не скидали, доки вона й роз-лазилась на шматки, навіть спали в йїї.

Ті давні татари були идольці, идольської (язичеської) віри, і хоч вірували в одного Бога, але молились і покла-нялись і сонцю, небу, мов богам, навіть огневі, що світить, мов сонце. Проти дверей шатра в йїх ханів (царів) стояли деревяні ідоли, схожі на людей подоби. Але не вважаючи на своє идольство, як вони осілись в теперішні Росії коло Волги, вони дуже поважали й єврейську, християнську й магометанську віру, а найбільше шанували й читили христі-янських архиєреїв та священників і поважали ченців та ма-настирі. Витинаючи впень людей, пізніші татари не вбивали священників, а коло самого шатра татарського хана, цеб-то царя, стояла церква, в котрі правилась служба Божа.

Ще в 1154 році після Різдва Христового в Монголії меж Сібіром та Китаєм, там, де річка Амур витікає з висо-ких гір, в одні орді був ханом Темучин. Він був не схожий з лиця на татар: був високий на зріст, поставний, з дов-гою бородою, але на вдачу був такий лютий, що загадував варити своїх ворогів в окропі в казанах. Йому спало на дум-

ку з'єднать усі менчі орди в одно здоровецьке царство, в одну державу. Він кинувся на Китай, завоював його столицю, потім по́завойовував менчі орди, завоював Бухару, проганяв й згубив з світа дрібних ханів. І він тоді став ханом великої орди, великої кочової держави й назвав себе Чингис-ханом, цеб-то Великим ханом. Чингисхан з Бухари послав двох своїх приводців війська Чепе й Субудая завоювати невеличкі татарські орди за Каспійським морем. Це військо обійшло с південного боку Каспійське море, перейшло через Кавказькі гори, рушило на донські степи й напало на половців. Половецькі хани Юрій Кончакóвич та Данило Кобякович, вже тоді вихрищені, були вбиті, а третій половецький хан Котян утік до свого тестя, галицького князя Мстислава Вдатного, і просив свого тестя, щоб він вкупі з инчими князями пристав до половців, і щоб князі в спільці з ними виступили на страшного ворога, проти війська Чингисханового.

Мстислав Вдатний почував страшну небезпешність од якогось великого війська невідомого ще народу. Він в 1224 році не гаячись запросив на з'їзд у Києві усіх ближчих князів на раду. З'їхались у Києві князі: Мстислав черніговський, Данило, князь волинський, сам Мстислав Вдатний, Олег Курський. Великим київським князем був тоді таксамо на ймення Мстислав. Прибув і Котян. Він був дуже радий, обдарував князів кіньми, верблюдами, буйволами й невольниками. Князі постановили зібратись кожний з своєю дружиною, цеб-то з військом, коло Олешок на Дніпрі, щоб рушить військо на Дін проти татарви. Це діялося в місяці квітні.

В місяці маі князі з військом прибули до Олешок. Мстислав Вдатний привіз своє військо з Галича на човнах Чорним морем та Дніпром. Туди прибули й половецькі хани. Військо рушило в степи й дійшло до річки Калки, котра вливається в Дін недалеко од його гирла. Татарські посланці зустріли князів ще в дорозі й хотіли помириться с князями, кажучи: „ми йдемо не на вас, а на наших слуг та конюхів половців; ми не зачіпаємо ні ваших городів, ні сіл“. Князі звеліли повбивати посланців і на Калці стикнулись с татар-

ським військом. Князі виставили уперед половців, але половці були побиті, і татари стикнулися з князівським військом і таксамо побили його, а декотрих князів забрали в полон. Князі повтікали до Дніпра, а Мстислав київський з двома князями встояли й не тікали, і на горі над річкою на скелях обгородились частоколом й одбивались три дні й три ночі. Але татари вибили усе військо, повязали князів, поклали на землі, а на їх помостили дошки, посідали на дошках обідати й подушили їх. Один тільки Мстислав Вдатний с князем Данилом спромоглися втікти й вернулися в Галич.

Великий страх найшов на всю Русь. Тим часом татари вернулися назад у степи й десь зникли: вони вернулись в Азію до свого Чингисхана, і про їх довго не було ні чуток, ні звістки.

Тим часом помер Чингисхан (Темучин) і ще за свого життя розділив свою велику орду меж синами. Старшого сина Угедея він настановив на своє місце великим ханом над усією великою ордою, двом менчим синам дав по орді, а своєму небожові Батиеві (Батю) дав Кипчакську орду, котра кочувала коло Каспійського моря, всю землю половців понад Чорним морем й усі краї далі од неї на захід сонця. Ті землі, ті краї ще треба було завоювати. І Батий рушив свою орду на захід, на Русь. Це вже йшло не військо, а йшла уся орда, неначе переселялася на луччі землі, догідніші для випасів й багатіші на ліси та річки. Попереду йшло татарське військо, а за ним сунулася ціла орда з гάρбами (возами), верблюдами, кіньми, чередами, отарами. Молодиці й дівчата йїхали позаду на конях. Де по дорозі траплялися річки, кудюю треба було війську перейти до будлі-якого міста, татари надували повітрям шкуратяні мішки, привязували йїх до коней, сідали на мішки й на такий спосіб перепливали річки. Ввесь товар, верблюдів й худобу переганяли в брід на мілких місцях і посовувались далі. Але вони здебільшого перекочовували взімку, як на річках ставала крига. Орда забірала усі городи. Звичайно вирізувала людей, палила й руйнувала забудування, знищувала все, щоб забрати землі собі. Або приступаючи до будлі-якого міста, татари

гнали поперед себе завойований народ, загадували людям зносити каміння й колодд'я й закидали й засипали глибокі рови перед містом, лізли на вали, виставляючи поперед себе полонянників, вбивали малих та старих, муравані стіни розбивали колодками й таранами, а потім вже пускали в проломи своє військо, палили й руйнували дома й церкви, витинали впень людей, або гнали їх поперед себе до другого міста, щоб вигубить їх під инчим містом.

Така орда Батиева, обійшовши Каспійське море, спочатку посунулася на північну Русь, де теперички живуть великорусси. Ця ворохобня трапилась в 1234 році. Батий попалив і зруйнував усі городи, котрі тоді були недавно закладані: Рязань, ще тоді невеличку Москву, Владимир на Клязьмі, Суздаль, Торжок, Козельськ, в котрому татарва витяла впень усіх людей; дійшов до Новгороду, але не міг доступитися до його, бо навкруги його були болота, та ще й саме тоді розлилися весною річки: було весняне повіддя.

Зруйнувавши північну Русь, Батий рушив на Київську Русь, цеб-то на Україну. На півночі краї були тоді мало заселяні, городів ще було мало, нічого було й грабувати. В ці північні краї ще передніше посовувались люде помалу з стародавніх країв галицьких, київських та черніговських ще може до прихода варяжських князів, а потім згодом посовувались с Київської Русі, вже як варяги під приводом варяжського князя Олега покинули Новгород, одняли од варягів Аскольда й Діра Київ. Олег зробив Київ столицею Русі. І ще й у той час люде з галицької, київської та черніговської землі посовувались на північ в теперішні великоруські краї, оселялись там на вольних землях та по лісах і закладали нові городи з назвищами переднішими, звідкіль вони повиходили, як от, прикладом: Владимир на Клязьмі,—і на Волині вже був город Владимир—Волинськ, Галич (в теперішні Костромські губ.), Звенигород коло Москви (в Галичині вже було місто Звенигород), Перемишль (в теперішній Калужській губернії), і т. д. В тодішній південній Русі, цеб-то на сьогоднішній Україні було вже багацько густо залюднаних городів.

Татарська орда під приводництвом Батня прийшла з степів в 1234 році й попростувала до Переяслава, вирізала там половину людей, а другу половину погнала в степи в полон. Частку свого війська Батий послав на Чернігов. Черніговський князь Метислав виступив проти татар з військом. Татари побили військо, а князь утік у Венгрію. Татари спалили місто, повбивали людей, і не вбили тільки архиерея та кількох душ майстрів, теслів, ковалів і. т. д. котрі їм були потрібні для роботи. Хан Менгү, Батив небіж поїхав з Чернігова до Києва, щоб подивиться на Київ, і став за Дніпром проти Києва в Пісочному городку, щоб подивиться на місто й оглядіть Київ. Менгү дивився на Київ, розкиданий по горах і неначе підперезаний стіною, а з гір блищали золотими верхами свята Софія, Михайлівський золотoverхий монастир, Десятинна церква; виглядала покрівля князівських теремів (палаців) з черепиці всякого коліру. Нанизу над Дніпром стояв Поділ з багатьома церквами. Далі на південь од Києва стояв Печерський монастир (Лавра), а ще далі Видубецький монастир. Меж ними тоді по горах суспіль ріс густий ліс.

Хан Менгу послав у Київ посланців і звелів киянам оддати йому Київ. Кияни повбивали посланців. Київський великий князь Михаїл ще загодя втік у Венгрію й покинув Київ на волю Божу. Менгу вернувся до Батия, а через рік зимою в 1240 році перед Різдом Батий прийшов до Києва з усією ордою. Татари облягли, мов хмара, теперешній Старий город, за високим валом. Татарські гарби скрипіли, верблюди ревли, коні иржали так, що од того ревіння та иржання неможна було чути розмови людей на вулицях. Татари почали приступать до міста с південного боку, де ріс густий ліс, і почали розбивать Лядські ворота в валу. Великий князь Михаїл ще загодя утік, а Данило, галицький князь, вже тоді забрав Київ, але сам не прибув ще у Київ, а настановив на своє місце для оборони міста тисяцького Дмитра. День і ніч татари били деревяними колодками-таранами в ворота (браму) і таки доканали їх, до решти потрощили й розбили. Дмитро з військом сміливо одбивався

й оборонявся од татар на розвалених стінах, але в той час кияни насипали позад стіни нові вали. Татари прогнали киян в місто, а самі zostались спочивать меж стінами й новим валом до вечора й на цілу ніч. Тим часом городяни повтікали в Десятинну церкву, позносили туди своє добро, встигли збудувать кругом церкви дерев'яну стіну, повилазали навіть на покрівлю церкви й на хори в церкві. Татари увігнались у місто, а тим часом од великого натовпу людей у церкві на хорах і на церкві завалились стіни й повбивали безліч народа. На святого Миколая 6 декабря татари спалили все місто, розвалили церкву св. Софії, і тільки не розвалили стіни, де був олтар, до самої великої бані, розвалили велику муровану церкву (лавру) в Печерському монастирі, вирізали усіх людей, хто не встиг утікти, і тільки не вбили тисяцького Дмитра через те, що він так наважливо, завзято й сміливо обороняв Київ і твердиню. В Печерському монастирі в великій церкві, зруйнованій татарами, було двадцять пудів срібла в церковному посуді й на образах. Усі забудування монастирів зникли в руїнах. Велику муровану церкву в Печерському монастирі, котра була більша, ніж теперішня Лаврська церква (тільки вона була без бань з однією дзвіничкою на углі покрівлі), татари всю розвалили й попалили інші монастирські церкви.

Од Києва орда рушила далі на захід сонця на Волинь, забірала міста, руйнувала й палила й витинала людей. Татари довго стояли під городом Колодяжним, теперішнім Лоджином, над річкою Бугом (чи Богом) й не спромоглись його взяти. Тоді вони почали намовлять городян, щоб вони доброхіть оддали їм місто, й обіцяли їх помилувать і не різати. Але як тільки городяни одчинили їм браму, татари вирізали усіх людей, навіть малих дітей. Таксамо вирізали вони усіх людей до останку в городі Володимирі-Волинську ще й взяли Берестя (Брест), Кам'янець-Подолськ. Тільки вони не спромоглись узять Крем'янець, бо місто й твердиня були на високій й крутій горі. З Волині татари рушили в Галичину, зруйнували Галич, Львів і всі городи. Галицький князь Данило саме в той час поїхав у Венгрію до короля з сином Левом, щоб посватать дочку королеви за свого сина.

Тисяцький Дмитро бачив, що татари страшенно спустошують і руйнують Україну, намовив Батия й нараяв йому, щоб він швидче поспішив йти далі, щоб венгри (угри, мадяри) не зібрали великого війська й не побили татар. Тоді орда розділилась надвоє: одна частка попрямувала через Карпатські гори на Венгрію, а друга повернула на Польщу, поруйнувала й попалила міста й звідтіль попрямувала далі, щоб завоювати німецькі краї. Але тут виступив проти орди чеський князь Вячеслав з військом і двічі побив і розпудив татарське військо.

Тоді Батий, досвідчившись, що не його сила йти далі, повернув з ордою назад, дійшов до річки Волги й осівся й оселився з своєю ордою там, де Волга вливається в Каспійське море (в сьочасній Астраханській губернії). Тамечки на одному острові меж рукавами Волги він заклав завсідню селітьбу й стан для себе й своєї орди й назвав його Сарай, а його орду почали звати Кипчаком або Золотою ордою. Там Батий осівся, оселився й поставив задля себе великий намет чи шатро, неначеб-то в своїй нові ніби-то столиці.

Після татарського нападу Україна була спустошена. Городи лежали в руїнах; з їх багацько людей повтікало в ліси, багацько народа посунулось на безпешне лісове Полісся. Поля позаростали бур'янами. До Бреста неможна було й навернутись, навіть наблизитись, так смерділи в місті трупи. Саме тоді їхав через Берестя з Італії в Китай посланець Плано-Карпіні й записав в книзі про свою мандрівку, що в Бресті уся церква й цвинтар були повні трупів суспіль, і не було кому їх ховати. В Володимирі-Волинську не було ні однієї живої людини, а церква була повна кістяків. Коло Києва лежали великі купи людських та кінських кісток, а самий Київ, що був великим містом, так що його можна було прирівняти до Цареграда (Константинополя) *), став невеличким містом. Колись у Києві було чо-

*) Вчені араби любили їздити в мандрівку по далеких чужих краях, як от Массуді, Ібн-Даст. Вони zostавили свої записи про ті краї

тириста церков (тоді ставили маленькі церкви дерев'яні й муровані), а після нападу орди в йому зосталось двісті хат. Великий київський князь Михайл, вернувшись з Венгрії в Київ, мусів жити у своєму маленькому теремі за Дніпром на острові (Трухановому). З монастирів тоді йшло пісьменство й просвіта; там ченці писали й складали в схованці книги-літописі, переписували усякові книги на пергаменті (папір шкурятяний). Це все загинуло й знищилось. Князі повтікали в чужі краї, бо вони завжди змагалися й воювались один з другим за свої уділи й не зібрались до купи, не скупчили свого війська, щоб одбитись й оборонити городи од орди, а орда побила їх поодиноці, одного по другому, розігнала й багацько з них повбивала. Орда занапастила давню Русь, цеб-то і теперішню Україну й великоруські краї окрім Новгорода та Кремянця на Волині та міст на Білі-Русі в борах, болотах та нетрах.

Осівшись з ордою на новому місці в Сарай й оселивши свою орду по нових спустошених краях, Батий трохи згодом послав скрізь по містах і селітьбах своїх урядовців, котрі звалися баскаками, і звелів їм, щоб вони позаписували всіх людей і на Київські, і на Суздальські Русі од десяти год окрім жінок та дівчат і по тих записах збирали с кожної людини податі. Всі чоловіки були повинні давати десятку частку усього добра: десятого вола, вівцю, коня инчої масті,—од коней білих, вороних, гнідих. Ханові мусіли платити податі од ставків, озер, од млинів, а ремісники за всяке ремесло. Баскаки брали в орду десятого хлопця й десятку дівчину з сім'їв. С тих, котрі не мали чого давати на податі, або вбивали, або гнали в орду, в Сарай. Хани не брали ніякої податі тільки з духовних особ та з монастирів, бо поважали усяку віру. З цієї причини в час панування татар намножилось багацько монастирів та ченців, бо тільки в

й про жителів їх. Массуді був у Києві, потім побував на Волзі, в місті Балангіарі, куди саме тоді прибули певно купці с теперішньої Велико-россії, що тоді були ще идольці, бачив, як вони ховали з обрядами помершого товариша. Він записав, що після Цареграда, великого міста, він бачив найбільший город Київ над Дніпром.

монасти
жити
людей
маєтніс
їх до
постри
світі.
на зем
де жи
церква
служб
с хані
одно,
згодом

не вмі
рядки
сталис
справ
на рік

шого
ське
собі в
і прав
Украї
щину,
польс
україн
безліч
до тог
нів, к
усі ук
через
зруйн
скільки
страш
інсько

монастирях можна було безпечно й у спокої пробувати і жити й спасти своє життя. В той час багатько багатих людей одписувало в духовніцях ще за свого життя свою маєтність, гроші, землі й ліси на монастирі, щоб не забрали їх добра баскаки й загалом д'юки татарські, а декотрі самі постригались в ченці, щоб запезпечити своє життіння на світі. З цієї причини тогочасні монастирі стали дуже багаті на землі, ліси й скарби. А в самому Сараї був цілий куток, де жили християни, а потім згодом там була збудована й церква, і був при ній архиєрей. Деякі хани ходили слухати службу Божу і християнську, і одправу магометанську. Один с ханів навіть сказав, що усякові віри меж людьми все одно, що пальці на одні руці: кожна віра веде до Бога. Але згодом потім татари прийняли магометанську віру.

Татарські хани, забравши податі в завойованих краях, не вмикувались у справи правування ними. Усі давні порядки, які були в наших краях заведяні ще князями, zostались не зачепляними. Хани зовсім не цікавилися тими справами й звичаями. Ханські урядовці баскаки тільки раз на рік прибували на Русь за податями й зникали.

Як порівнять те „монгольсько-татарське ярмо“ до пізнішого польського ярма в нас на Україні, то виходе, що польське ярмо було багатько важче. Бо польські дідичі забирали собі в власність й однімали землю й ліси од селян крестян і православних наших панів та дідичів, самі оселялись на Україні в маєтностях. Вони завели на Україні відому **панщину**, перейнявши це право од німецьких дідичів, а потім і польські пани й польські священики (ксьондзи) силували українців приставати до католицької віри, попереманювали безліч українських дідичів до католицтва, силували народ до того ж таки, натворили з наших панів багатько **перевертнів**, котрі стали згодом ворогами України, вмикувались в усі українські справи міські, козацькі, духовні й просвітні, через ці свої вмикування пролили річки української крові, зруйнували край і вирізали може стільки нашого народу, скільки знищила його й татарська орда, а особливіше в страшний час козацьких оборонних війн за права українського народу, за отчизну й православну віру.

В ті часи колотнечі й татарської різанини на Україні почали вмикуватися в українські справи ще й сусіди литовці. Литва залюднила з давніх давен краї коло Балтійського моря по річці Західні Двині до самого теперішнього міста Вільни в теперешніх губернях: Лифляндській, Курляндській, Ковенській та на половині Віленської й потроху в Вітебській. Литва межувала с теперішніми білоруссами і в Гроднянській губернії сливе стикалась з українськими повітми в Гроднянщині.

В той час литвини намножились, і в їх з'явилися свої князі. Один с тих литовських князків Миндовг навіть збудував собі столицю Новгородок на Білі Русі в теперішній Мінській губернії. Один з його небожів Тевтивілл став князем в Полоцьку, другий Едивід став князем Смоленським на Білі Русі, а їх дядько завоював Вітебск. Миндовгові забажалося одняти в родичів їх князівства, а вони обернулись до князя Данила с проханням оборонити їх од нападу, бо друга Данилова жінка Ганна була сестра Тевтивіллової й Едивідової. Усі ці князі, як і уся Литва, були ще тоді идольцями. Але Миндовгів син Войшелк прийняв християнську православну віру й навіть постригся в ченці.

Усі ці литовські князі не завойовували князівств на Україні та на Білі-Русі, бо по Білі-Русі татарська орда не ходила, й городи там не були зруйновані. Литовські князі женилися на дочках наших князів і після смерті князів самі ставали князями й приймали православну християнську віру.

Татарські хани Золотої орди панували на Україні не більше як років з вісімдесят, бо наші князі Литовського коліна потроху виганяли татар з своїх князівств. Князь галицький Данило, найвидатніший й найдужчий с тодішніх князів, зараз таки розпочав справу визволення князівств од татар. Він забірав собі князівства на Волині й об'являв князівствами до самого Києва. Столицею його був Холм, де він жив, а не Галич, і він в той час заклав місто Львів в Галичині, давши йому назвище по йменню свого сина князя Лева. Він звелів насипати високі вали навкруги декотрих

городів
вати
В
свого
ступин
якийс
браму
дянам
прист
мочі т
дядьк
Але м
так на
церкв
Курем
самог
довга.
слав
Данил
Лев з
забра
місто
1260 р
кого в
й поч
Буран
стріча
йде на
хав на
хиєре
але зв
кидате
стіни
дяни н
котрог
Польш

городів для захисту од нових нападів Золотої орди й будувати твердині з стін на валах.

В Золоті орді хан зараз дізнався за це. Хан прислав свого воеводу Куремсу с татарським військом. Куремса підступив під місто Бакоту й довго не міг забрати Бакоти, але якийсь чоловік Милій оддав татарам місто й одчинив їм браму. Данило був тоді на Литві й послав на поміч городянам своно менчого сина Лева. Лев прогнав татар, і Куремса приступив до Кремянця, але не міг його завоювати. До помочі татарам став навіть новгород-сіверський князь Изяслав, дядьків котрого князь Данило колись повбивав у Галичі. Але менчий Данилів син Роман напав на татарське військо так нагло й несподівано, що Изяслав насилу втік, виліз на церкву, сидів там три дні без хліба й оддався в полон. Куремса не пішов далі, бо боявся князя Данила.

Тоді Данило задумав одібрати од татар усі городи до самого Києва й запросив на поміч литовського князя Миндовга. Миндовг виступив у похід з литвинами, а Данило послав військо з своїми синами Шварном, Левом та воеводою Данилом Павловичем. Павлович одняв од татар Межибіжжя, Лев завоював у татар край понад річкою Бугом, а Шварн забрав усі городи до річки Тетерева. Сам Данило взяв місто Владимир-Волинськ одразу. Замість Куремси хан у 1260 році послав воеводу Бурандая з великою силою татарського війська. Бурандаєве військо спершу кинулось на Литву й почало руйнувати литовські міста. Вертаючись з Литви, Бурандай дав Данилові через посланців такий наказ: „зустрічайте мене, коли хочете миритись зо мною, а хто не виїде назустріч міні, с тим я воюватиму“. Данило сам не поїхав назустріч, а послав свого сина Лева й холмського архиєрея Іоанна з дорогими дарами. Бурандай прийняв дари, але звелів порозвалювати твердині кругом городів й пороскидати насипані вали. Бурандай сам назирив, як розвалили стіни кругом городів, і рушив з ордою на Холм, але городяни не оддали йому міста, і Бурандай певно боявся Данила, котрого одначе тоді не було в Холмі, і повів військо на Польщу.

Данила запрошував до себе хан у Сарай. Данило поїхав, і хан привитав його щиро й с пошаною. Тоді Данило обернувся за поміччю до папи римського Іннокентія. Папа дякував йому за оборону християн од дикої язичеської орди й прислав йому золоту королівську корону. Данило справив коронацію й вінчався короною в місті Дрогичині над Бугом у Гроднянщині коло міста Більська, де й теперички край заселяний українським народом. Данило помер в 1264 році в свої столиці в Холмі, і його поховали в церкві Богородиці.

На Литві литвини, після смерти Миндовга та Вітена обрали за князя Гедиміна. Він заклав в 1315 році свою столицю Вільну, де навіть збудував идольський храм для свого идольського бога Перкуна.

Збудувавши собі столицю, Гедимін задумав завоювать Київ. Він зібрав військо з литвинів та руських городів Полоцька, Новогрудка (в Мінщині) й Гродна та Мозиря й рушив на Волинь, а потім на Київ. В Києві був тоді князем Станислав. Він запросив на поміч переяславського князя Олега та брянських князів Святослава та Василя. В 1312 році вони стикнулись з військом Гедиміна коло річки Ирпені недалеко од Києва. Гедимінове військо побито князівське військо й порозганяло князів. Його військо забрало Білгород й облягло Київ. Два місяці обороняли місто, але, не маючи князя, віче оддало Київ Гедимінові, і він вийшов у Київ через Золоті ворота, опанував Київ й настановив у Києві свого намісника Монтвида, князя Гольшанського.

Гедимін помер 1339 року язичником й залишив сім синів од трьох жінок, с котрих дві були русинки. Гедимін оддав Вільну найменшому синові Євнутові, Наримунтові місто Пінськ, Ольгердові Вітебск і. т. д. Але Ольгерд вигнав Євнута з Вільни й оповістив себе великим князем литовським і руським.

Усі його сини поприймали християнську православну віру й прийняли старовинну книжню пісьменську київську мову, котрою писали закони в Вільні й розмовляли при своїх дворах. Неможна навіть напевно сказати, що Київське князівство завоювала Литва, бо в Гедиміновому війську була

сливе половина війська з руських городів, і литовські князі ще й передніше женились на дочках наших князів, поприставали в приїми до тестів, і де не було в сім'ях княжат наслідників, там вони поставали князями.

Ольгерд був щиро українським князем. Правленик з його був дуже пильний і щирий. За його правління татарські баскаки zostалися тільки в Подільщині. Ольгерд одвоював Подільщину од татар і прогнав їх, а потім забрав Черніговщину і звідтіль вигнав татар і визволив усю тодішню Україну од татарського ярма Золотої орди. Київська та Галицька давня Русь платили ханам у Сарай ясак чи податі не білше, як років вісімдесят, та й то не вся. Тим часом давня Московська Русь була під татарським ярмом двісті п'ятдесят год до царювання царя московського Івана III, котрий прогнав баскаків і перестав платити податі ханові.

Ще за свого життя Ольгерд посадив у Києві за князя свого сина Володимира, а після його був київським князем син Володимира Олелько, тоб-то Олександр. Олелькові потомки князували в Києві довго, може сто рік і звалися Олельковичами. В п'ятнадцятому віку князь Симеон Олелькович звелів збудувати теперішню лаврську муровану велику церкву в Печерському монастирі, де була збудована, після зруйнування татарами стародавньої великої мурованої церкви, невелика дерев'яна й убога церква. Ольгерд помер 1374 року, постригшись в ченці і ставши схимником, і заздалегідь, ще за свого життя розділивши своє Литовсько-руське велике князівство меж синами.

Найменшого свого сина Ягелла він настановив за великого князя й оддав йому Вільну й віленське князівство. Ягелло був прийняв православну віру, і йому дали ймення Яків.

Саме в той час в Кракові помер король Людовик. В його не було сина наслідника, а тільки zostалась дочка єдиниця Ядвига (Євдокія). Ядвизі тільки що минуло 15 год. Багато женихів сватало Ядвигу, але вона закохалась у молодого німецького австрійського князя Вільгельма. Ягелло послав своїх сватів у Краків, котрий тоді був столицею Польщі, щоб посватати Ядвигу, й обіцяв перейти в католицьку

віру, завести католицьку віру на Литві ще й прилучить Литву й Україну до Польщі, як поляки оберуть його за польського короля. Панам та духовним ця думка дуже сподобалась, але Ядвиги спротивилась, бо Ягелло був негарний і лихий на вдачу. Духовні обіцяли їй спасіння душі, пересвідчили їй в цьому, вмовили й намоторили їй вийти заміж за Ягелла. Вона мусіла згодиться. Ягелло приїхав, повінчався з Ядвигою 1386 року й став королем польським і великим князем Литви й Русі. Ягелло прийняв католицтво, і його назвали Владиславом. Він звелів охристити усю Литву на католиків, але декотрі Ягеллові родичі zostались в православній вірі. Ягеллів брат впервих Вітовт, посаджений Ягеллом у тюрму, втік, забрав Вільну й став великим князем Литви й Русі 1392 року. Ягелло мусів згодиться на це, як Вітовт виступив проти його з військом. Згодом потім Вітовт, хоч сам став католиком й помирився з Ягеллом, хотів зовсім одбитись од залежності Польщі й стати самостійним великим князем. Київські митрополіти давно переїхали з зруйнованого Києва в Москву. Вітовт звелів українським духовним особам обрати иншого опрічнього митрополіта в Києві, і вони обрали на місце київського митрополіта вченого болгарина Григорія Цамблака. На Україні однак не дуже любили Вітовта за те, що він був католик. Після його став великим князем на Литві й Русі рідний брат Ягелла Свідригелло православної віри. Він встоював за права православної віри, за народ і за незалежність України й Литви од Польщі. Це був останній правдивий князь давньої Київської Русі. Потім згодом польські королі скасували цю самостійність. А Галичину ще в 1340 році завоював польський король Казимір, і од того часу вона зосталася при Польщі. І як Польща впадала, і їй розшматовали й поділились межуючі з Польщею держави. Пруссія, Росія та Австрія, Галичину забрала собі Австрія й обладувала їй до останнього часу. А в Галичині, залюдняній українським народом, і при австрійському правленстві панували й робили, що хотіли, польські пани, а пани українці мусіли коритись, бо австрійці німці завжди спріяли в Галичині тільки полякам.

Сплином часу Сарайська орда розсунулась даяеко аж

на Сибір та в Крим. З'явилося кілька ханів, і Золота орда распалася на чотирі опрічні татарські царства: на Сарайську чи Астраханьську орду, Казаньське царство, Сибірську орду на річці Иртіші на Сибірі й Кримське царство. Усі хани цих орд одопрічнились од Сарайської давньої орди й мали своїх опрічних ханів. Кримська орда нападала на Україну, Польщу й Московське царство. Кримські татари нападали на Україні на села, гнали людей і худобу в Крим і продавали людей в неволю туркам і в Єгипет.

От тоді з'явилися вже на Україні козаки од 1503 року і навіть ще ранче, передніше. Спершу козаки пробували в містах, як от у Черкассах, Каневі, Чигирині, Переяславі і т. д. Вони були городяни, чи міські козаки. А потім за Дніпровими порогами нижче й далі од теперішнього Катеринослава козаки заклали на Дніпрі відому Запорожську Січ, цеб-то завсідній козацький стан чи селітьбу, в котрі жили не жонаті козаки, обірали собі отамана Запорожського війська й захищали Україну од несподіваних нападів на українські села й міста татарської Кримської орди. В козаків міських городянських були свої приводці гетьмани. Першими гетьманами були: Євстафій Дашкович, Шах, князь Вишневецький, Тарас Трясилло, Наливайко, а потім згодом Петро Конашевич Сагайдачний та Богдан Хмельницький. Козаки обороняли Україну од татар., а потім перекодя й од поляків, як вони напосілись на Україну. Цариця Катерина II послала військо в Крим, і військо завоювало Кримську орду й скасувало царство кримських ханів 1783 року. Аж тоді перестали хижі татари набігать нападами й загонами на Україну, Польщу й навіть на Московське царство. Казаньське татарське царство завоював ще передніше московський царь Іван четвертий Грізний, вигнав хана й прилучив до Московського царства ще в шістнадцятому віку.

Як московський цар Іван четвертий Грізний завоював татарське Казаньське царство, татари були вже не **кочові**, а осадчані, осілись осадами по селах, не переганяли черед на инчі випаси, а жили на завсідніх місцях осадами, селітьбами та хуторами. На їх землі посовувались люде з Московського царства й оселялись садибами поміж селами й

селітьбами татар та мордвинів, чи мордви, народа давнього племя, котре приймало од руського племя християнську віру й великоруську мову й змішалось з руським стародавнім племям в один суцільний народ. Але татари ще передніше прийняли магометанську віру й з цієї причини жили собі по селах опрічніх, окроми од руських людей і не змішувалися з ними, бо не женились на руських дівчатах і не видавали заміж своїх дочок за руських парубків. І в наш час в губернях Казаньські, Нижегородські, Тамбовські, Пензенські, в Уфимські, Оренбургські на Уральських горах живе дуже багатько татар. На Сібіру на Уральських горах вони звуться башкири, а за Оренбургом на степах звуться киргизами, котрі й досі zostались кочовиками. Татари живуть і на річці Обі в Тобольській губернії, в Криму й навіть за Кавказом. Татарське племя розсипалося дуже широко, але воно живе поміж инчими народами й одопрічнюється од їх через свою магометанську віру, як от, прикладом, їх родичі по мові турки, скрізь вони позаводили собі магоменські школи.

Треба зауважити, що Україну не звоювали ні Литва, ні Польща, ні давнє Московське царство. Рід литовських князів на Україні в давніх наших князівствах прийняв православну віру й нашу мову, як і рід Рюрика, бо потомки його варяжські чи норманські не були вже варягами чи норманами, поженились на Русі й поставали руськими князями. Наші давні князі литовського коліна були оборонцями України, Білої-Русі й православної віри, якими потім згодом стали козаки. Польща таксамо не завоювала України та Білої-Русі, бо Ягелло, після обрання його за польського короля, зєднав в одну державу Польщу, Литву й Україну. Польські королі Болеслав та Казимір завоювали довно тільки Галичину. А Гетьман Богдан Хмельницький доброхить прилучив Україну до стародавнього Московського царства й присягнув с козацькою старшиною на вірність московському цареві Олексієві Михайловичові в Переяславі 1654 року.

КІНЕЦЬ.

ПРИМІТКА

про друге видання „Граматики української мови“.

Друге видання моєї „Граматики української мови“ вийде в трьох частках опрічними книжками. В перші частці буде надрукована „Етимологія“, в другі—„Синтаксис“, а в треті буде виданий, як додаток до Україн. граматики „Словар“ з статтею, в котрі зробляні виводи з Словаря з декотрих слів, витовмачених по методі французького Словаря Літтре, котрий показав усякові історичні джерела, з яких виникли слова сучасної французької мови.

В перші частці граматики будуть викинуті усі примітки внизу (виноски), як зайві задля школярів і непотрібні. С тих більших виносок тільки три будуть внесені в „Словар“ і вписані меж словами з відповідньою початковою буквою: на 8 й 9 стор. виноска буде вписана під буквою В—(Выговоръ въ языкѣ); на сторінці 139 під буквою Д—(Деревня)“, і на стор. 143 меж словами під буквою Б—(Болото, болото, оболонь...).

В другому виданні „Синтаксиса“ будуть викинуті усі примітки—виноски внизу. Стаття в „Синтаксисі“ для диктовки під заголовком: „Значіння слів—баня, банька, банить“ повинна бути вставляна в „Словар“ під буквою Б (Баня,—баня, лазня), бо в ці статті є чимало слів чужомовних, а особливо на її кінці. Але „Синтаксис“ моєї Української граматики може бути придатним для шкіл навіть з цією статтею, бо цей кінець при диктуванні може бути пропущений, як звичайно вчителі багацько дечого викидають з шкільних книжок, даючи уроки для школярів. Та в декотрих граматиках у виносках унизу вияснюються й латинські граматичні термини— слова.

Міні дехто закидає й примічає, що „Словар“ та стаття з умовиводами, зміщені в одну книжку з етимологією укр. граматики, не стосуються до книжки для школярів. Але я зумисне поставив на цих додатках до 1 частки граматики опрічню нумерацію листків, що повинно б навести читальників на здогад, що це припиляна до книжки опрічня річ, і до етимології й до школи зовсім не стосується... Ця частка книжки припиляна тимчасом...

Думка про складання Українс. граматики з'явилась у мене давно, і для складання й написання її я загаяв два роки. Вона була написана ще до війни 1914 року, і тільки був недописаний кінець синтаксиса, цеб-то статті задля диктанта. І за цей довгий час я добре досвідчився й навіть пересвідчився, що справа заведення в нижчі школи українс. граматики це діло може будущего часу, та ще й не близького... і з цієї причини я й видав першу частку граматики з „Словарчиком“ і статтею білше **задля науки**, для читальників, котрі цікавляться наукою, і через те сподіваюсь, що вона матиме загальом—научане значіння для тих читальників, що зацікавлені і українською мовою, і граматичною українською справою. Але згодом граматика в другому виданні буде придатна і втямна й для школярів усякових нижчих шкіл та й для класів.

Не можу не зауважити одного закида, зробляного міні в „Основі“ (2 кн.), чому мов в граматиці, де мсва мовиться про повноголосся букв: **а, е, ѣ**, після букв **р, л**, в граматиці—записано: **время—Веремя** (село в Київ. пов.), а не **врѣмѣ** (з буквою ять). Але добродій Нік певно забув, що в усіх граматиках в цім випадкові показується зміна букв **нової** церковнославянської мови, де після букв плавких **р** та **л** вживається буква **е**, а не **ѣ**. Після цих букв вживається буква **ѣ** в старовинній церков. славянській мові, як, наприклад, **врѣмѣ, млѣко** і т. д. Добродій Нік певно давно вчився в гімназії й позабував дещо та й змішав до купи нову й старовинну церков. славянську мову з її стародавнім правописом: з юсами та з инчим вживанням букв, як от—**дѣнь** (день), **влѣкъ** (волкъ), **млѣко** (млеко), про що вчать в церковнослав. граматиці у 4 класі гімназій. Може б і я це позабував, якби сам не викладав цієї мови в 4 класі гімназії, сукупно з великоруською мовою, і з цієї причини добре памятаю церковнославянську мову й досі, мов свою рідну. Добродій Нік пише, що „за такі форми, як

врѣмя, навіть знають добре й ученики 4 класу, а про студентів університета нема що й казати“. Це може бути і справді так, бо гімназисти недавно вчилися, то й не позабували, а добродій Нік забув, бо не потрапляє, куди а теперішній граматиці притулить ці форми старовинної церковнослов'янської мови при деяких граматичних в'ясненнях. А такої нісенітничі та плутанини в його в статті є багацько, з чого примітно, що він таки добре забув граматику, і часом дає на свої докази, як приклади, такі слова, котрі ніяк не стосуються до діла, так що тямущий в ці справі читальник здива тільки здвигне плечима. Як, наприклад, стосується написане в його слово—**лѣнь** до слова **врѣмя** або **млѣко** в старій церковнослов'янській мові? коли і в великор. слові **лѣнь**, і в новому й старовинному церк. сл. язикові **лѣность**—скрізь вживається буква ѣ: „и къ лѣности все житіє мое нждихъ“ церк. слав. пісня: „Покланіа отверзи ми двери“. А вже **млѣко** це опрічня форма старої церк. слав. мови, це не те, що „**земля текущая медомъ и млеко**“ в нові цер. слав. мові. Тут є велика різниця меж формами слів.

Якби понаставляють в граматиці для народніх шкіл та нижчих двох класів гімназій слів церковнослов'янської стародавньої мови з давнім правописом, то це було б зовсім не педагогічно. Школярі знають потрошку з молитов тільки форми й деякі слова **нової** церковнослов'янської мови, і ті старовинні форми тільки збивали б дітей с пантелику. Це все одно, якби в наш час завести в школи перші великоруські граматики Давидова та Буслаєва. Грамматика Давидова, написана с початку тридцятих років, дивовижна, бо в ній в синтаксисі, сукупно з **частками** речення, виложена **логіка**. Давидов писав свою граматику під впливом „Логіки“ відомого німецького професора в Берліні Гегеля, котрий саме тоді викладав свої лекції. У Гегеля й філософа Вернера, побічника філософа Шеллінга тодішні просвічені руські студенти їздили в Берлін слухати курси лекцій цих філософів. Буслаєв написав етимологію в своїй граматці і давав багацько місця при в'ясненнях словам з юсами старовинної церковнослов'янської мови, ще й поставив в початку склоніннів слово—**мрежа**, що стоїть, як зразець склоніння, в граматиках церк. сл. мови ще й досі. Ця грамматика єсть перехід од граматики церковної мови до граматики великоруської. Греч та Востоков

(німець Остерман) перші видали справдешні школьні граматики великоруської мови в сорокових роках, по котрих і я вчився в училищі од 1847 року... Од того часу в граматиках роблять вияснення слів мови **НОВОЮ** церковнославянською мовою, а не старовинною з юсами й инчими формами правопису. Не вертаться ж нам до давньої буслаєвщини, або до давніших граматик галицькоукраїнських, або й першої української граматики Павловського, написаної в 1819 році.

